

K I N C S E S T Á R

A REFORMÁCIÓ

ÍRTA

RÉVÉSZ IMRE

a debreceni Tisza István Tudományegyetemen
az egyháztörténelem ny. r. tanára

BUDAPEST, 1932

KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

TARTALOM

	Oldal
I. A reformáció mivolta.....	3
II. A reformáció előzményei.....	8
III. A reformáció irányai és lefolyása.....	15
1. Luther reformációja és hatásterületei.....	15
2. A svájci reformáció és hatásterületei.....	32
3. Vegyes hatásterületek.....	48
4. Mellékirányok.....	62
IV. A reformáció eredményei.....	69

A REFORMÁCIÓ

1. A REFORMÁCIÓ MIVOLTA

Történeti események előadását a legőszintébb tárgyilagossági törekvés mellett is nagyban befolyásolja az a szempont, amelyből az elbeszélő az illető eseménynek vagy eseménysorozatnak kiindulópontját, szellemi magvát nézi és értékeli. A legbecsületesebb dolog ezt a szempontot mindjárt az előadás legelején nyíltan feltárni. Különösen ajánlatos ez a reformáció történeténél, amelyet, mint az emberi lét leggyökeréig leható szellemi mozgalmat, végképen lehetetlen előadni a nélkül, hogy az alapproblémájával szemben egészen személyesen állást ne foglalnánk.

Mielőtt azonban a magunk állásfoglalásáról számot adnánk, kötelességünknek tartjuk fölvezetni a reformáció történetének előadásánál leggyakrabban előforduló másféle állásfoglalásokat is.

A reformáció két nagy szembenálló táborra osztotta a nyugati keresztyénséget és csak természetes, hogy magának a mozgalomnak történeti értékelése terén is leggyakrabban ennek a két tábornak egymással átlósan szembehelyezkedő dogmatikus alapfelfogásával találkozunk.

Magának a reformációnak örökösei közt még mindig az a felfogás az uralkodó, amely szerint a reformá-

ció ősi, tiszta eredeti alakjába állította vissza — a „reformáció“ szó nyelvtani értelme szerint is — a Krisztus egyházát. Mert az egyház a századok folyamán eltért az Új Szövetségben előírt és az őskeresztyénségben meg is valósult eszményi alakjától. Vezetői egyre több emberi toldással és változtatással távolították el ettől az eszménytől. Végre is szükségessé vált egy elkerülhetetlen megrázkódtatásokkal járó nagy visszaigazodás a bibliai egyházeszményhez és ezt vitte végbe a reformáció.

A reformáció ellenlábasai között, a római katolikus egyház táborában természetesen ennek a fölfogásnak tökéletes tagadása járja. Ott egészen ellenkezőleg azt tartják ma is, hogy a reformáció nem volt egyéb, mint emberi lázadás az egyháznak és látható fejének isteni tekintélye ellen s erőszakos megzavarása annak a nyugodt és logikus fejlődésnek, amelyben az egyház teljességének az újszövetségi csírából ki kellett volna bomlania. Ez a fejlődés egyáltalában nemcsak a Bibliában előírt elemeket tartalmazhat, hanem azon kívül az ú. n. szenthagyományból is táplálkozhatik. Ennek a hagyománynak Krisztustól rendelt öre s egyben a Szentírásnak egyedül hiteles magyarázója a római pápa. A pápaság megdöntésére törekedni tehát annyi, mint az egyház isteni rendjét megzavarni és Istentől előírt teljes kifejlődésének útjába állani. Ezt tette a reformáció.

E két sarkilag ellentétes dogmatikus alapfelfogás mellett azonban még másokkal is találkozunk s ezek közül egyik-másik bizonyos szellemi irányok történetírásában és az általa befolyásolt közgondolkodásban már szintén csaknem dogmatikus jelleget öltött.

Már két század óta nagyon el van terjedve történelemben és köztudatban az a nézet, hogy a reformáció nem egyéb, mint egyik mozzanata annak az óriási szellemi mozgalomnak, amely az emberi észnek középkori tekintélyi kötöttségéből való felszabadítására irányult. Ez a mozgalom a renaissance-szal és a humanizmussal

kezdődik s viszonylagos nyugvópontra a felvilágosodásban és még inkább a modern ú. n. természettudományos gondolkodásban ér. Ennek a mozgalomnak egyik fontos láncszeme a reformáció, amely az ész felszabadítását vallási és egyházi téren vitte végbe, az által, hogy proklamálta a lelkiismeret szabadságát s a hit dolgai-ban is követelte a szabad vizsgálódást. E fölfogás egyik módosulásaként tekinthető az, amelyik a reformációban a modern egyéniségtisztelet (individualizmus) megszületését látja. És hasonlóképen ez a fölfogás sugárzik át a politikai történet szemlélet terére akkor, amikor némelyek a reformációt úgy értékelik, mint a nemzeti eszme áttörésének egyik legfőbb tényezőjét a középkor egyházi-politikai egyetemességével (univerzalizmusával) szemben — vagy mint a demokrácia első nagy diadalát a keresztyén emberiség történetében.

E többé-kevésbé idealisztikus felfogások mellett van olyan is, amely — a marxi történetelmélet alkalmazásaként — a reformáció egész eszmevilágát pusztán ideologikus felépítménynek tekinti s valódi mozgatóerejét éppen nem szellemi és erkölcsi, hanem gazdasági rugókban látja, nevezetesen a korai kapitalizmus kialakulásában, a terménygazdaságról a pénzgazdaságra való átmenetben, amelynek folytán a pápai kúria és az európai nemzeti államok s általában az egyházi rend és a feltörekvő polgárság gazdasági érdekei mind élesebben szembekerültek egymással. Ez az ellentét robbant ki a reformációban theologiai jelszavak árca alatt.

A magunk felfogása, amelynek alapján az itt következő vázlatot írjuk, valamennyi eddig előadottról eltér többé vagy kevésbé, mert igyekszik valamennyinél történetibb lenni és a dogmatizmustól olyan távol maradni, amennyire ez önálló szellemi életet élő embernek egyáltalán lehetséges.

A reformációban a hívő emberi lélek szembekerült

élő, mindenható, kegyelmes Istenével, akit a vallás és a vallásos intézmény eltakart előle és elválasztott tőle. Több mint tizennégy évszázada tartott ugyanis már akkor az európai emberiség történetében az a folyamat, amely az élő Istennek a Jézus Krisztus által adott kijelentéséből vallást, tehát egy kulturális emberi alkotást csinált és ennek a vallásnak egy hova-inkább politikai jellegű intézményben, a látható, földi egyházban emelt hajlékot és biztosítékot. Pedig a keresztyénség eredetileg nem volt vallás a szónak megszokott művelődéstörténeti értelmében. A keresztyénség az Egyszülött Fiú engesztelő áldozati halála által megváltott embereknek teljesen az Isten kegyelmén függő élete volt: egy szabadon engedelmes, boldogan hitvalló, győzelmesen cselekvő és szenvedő szeretetélet, a hit élete. Ez az élet, a maga egyéni és közösségi formáiban egyaránt a mellett tett folytonosan bizonytságot, hogy csak egy Úr van, a Krisztus: a látható világ, a maga minden képzelt urával és hazug dicsőségével, egykor — nemsoká — elmúlik. Eljő láthatóképen az addig láthatatlanul uralkodó Krisztus, és elhozza Isten országát: az emberélet, a föld, a világ Isten akarata szerinti berendezését, amelybe a Gonosznak és a gonoszoknak nem lesz befolyása többé. Szakadatlanul bizonytságot tenni arról, hogy Krisztus az Úr és Isten országa közeleg: ez eredetileg az egész keresztyén vallás. Ennek a bizonytságtevésnek közösségében úgy élni testvéreileg együtt, mint akikhez az Isten országa máris elérkezett: ez eredetileg az egész keresztyén egyház.

Egy szükségképeni, de végzetes történeti folyamatban ebből az egyetlen és páratlan isteni kijelentésből, Istennek-élésből és Istenvárásból egy, a többihez veszedelmesen hasonlító emberi vallás lett. A megváltottak testvérközösségből, az Istenországát előrevetítő egyházból pedig lett egy mindinkább jogi és politikai jellegű társadalmi képlet, amely más hasonló képletek között

igyekezett minél előnyösebben, lehetőleg uralkodóan elhelyezkedni, természetesen folyvást alkalmazkodva az erőviszonyok változó játékához.

A reformáció már most szerintünk nem volt egyéb, mint sok hiábavaló keresés és tapogatózás után végre bekövetkezett újra megtalálása a keresztyén vallásban a keresztyénség lényegének: a hit kegyelmi életének, amely teljesen Istenen függ, egyedül az ő igéjének engedelmeskedik és ennél fogva teljesen szabad. Ezzel egyszerűs mind megtalálása az egyházban, mint vallásos-politikai intézményben az egyház valóságos és örök lényegének is, ami nem egyéb, mint az Isten választottainak az Isten országát váró s annak törvényei szerint élő testvérközössége: a szentek egyessége földön és örökkévalóságban.

A reformációnak ez a nagy újra-rátalálás az igazi és tulajdonképeni nagy szellemtörténeti tette. Minden más, amit tett — rombolt és alkotott — helyesen és igazságosan csak abból az egy szempontból ítéltető meg szerintünk, hogy vájjon ezt a nagy újra-rátalálást előmozdította-é, tudta-é maradandólag a lelkekbe belevésni, biztosította-é az elhomályosodás, az újólág feledésbemenés, az eltorzulás ellen. Mert egyébként a reformáció tényleges történeti eredményei egyáltalában nem felelnek meg azoknak a célkitűzéseknek, amelyekkel elindult. Egészen határozottan nem sikerült a keresztyén egyházat eredeti, újszövetségi alakjába visszaállítania és még kevésbbé sikerült Róma hatalmát megsemmisítenie vagy bár csak maradandóbban megtörnie. Ha úgy tekintjük, mint bevégzett történeti folyamatot, akkor legfeljebb csak másodrendű és közvetett eredményeket könyvelhetünk el a javára, illetőleg a terhére. De ha annak tekintjük a reformációt, aminek alapján véve maga is tekintette magát: egy óriási felkiáltó jelnek, amely szakadatlanul arra figyelmeztet, hogy a keresztyénség több, mint egy vallás a sok közül, mert valójában egészen más, mint vallás, és hogy az egyház több, mert egészen

más, mint rituális, jogilag fegyelmező és politikai intézmény — akkor a reformációban a pusztai történetiség mellett meg kell látnunk a történetfölöttiség vonását is.

És a mi számunkra éppen ez a történetfölötti vonása teszi lehetővé, hogy történetileg, amennyire csak bírjuk, egész elfogulatlansággal tárgyaljuk. Mert a reformáció szerintünk több, mint a történelemben ennek nevezett mintegy félszázados folyamat, és ami emberi gyarlóság ehhez a folyamathoz tapad, az nem érinti annak történetfölötti többletét.

II. A REFORMÁCIÓ ELŐZMÉNYEI

Az olyan történeti fellépésnek a végső okai, aminő a Lutheré és társaié volt, a történet mystikumához tartoznak és pusztán történelmi vizsgálódással soha maradéktalanul ki nem deríthetők. Téved, aki azt hiszi, hogy a reformációnak úgy fel lehet sorolni az okait, hogy azoknak az összegezéséből matematikai kényszerűséggel el kell mindenkinek ismernie a reformációnak szükséges és jogos voltát. Mint ahogyan természetesen az is épp ily nagyot téved, aki ugyancsak matematikai kényszerűséggel azt akarja bebizonyítani, hogy a reformációt szükségessé tevő tárgyi okok egyáltalában nem is forogtak fenn s az egész csak alanyi nyughatatlanság és nagyzási hóbort szüleménye.

A reformáció „okai“ helyett egyszerűbb és megbízhatóbb a pusztán történeti tárgyalásban a reformáció előzményeiről beszélni: a nyugateurópai keresztyén világ vallási és egyéb állapotairól a 15. és 16. század fordulóján. Ezeknek az állapotoknak a megvizsgálásából két dolog derül ki: az egyik az, hogy ez idő tájt a keresztyén egyházi és népeletben nemcsak a romlás tünetei voltak jelen és a római egyháztól való elszakadás vágya nem volt sem erős, sem általános. A másik viszont

az, hogy a tényleg mégis meglévő igen nagy vallási, erkölcsi, egyházi bajok orvoslására csak szórványos és elszigetelt törekvések voltak, amelyek újra meg újra holtpontra jutottak — de sehol sem mutatkozott átütő energia, központosított akarat és átfogó szervezkedés.

Magából az egyházból a pápaság e korig egy túlnyomólag politikai jellegű intézményt formált, amely inkább játéklapdája volt már az európai erőviszonyoknak, semmint azoknak uralkodói fölényrel rendezője és szervezője — ami legjobb napjaiban, a középkor tetőpontján lenni tudott. Hatalma igen jelentékeny részben ügyes és bonyolult pénzügyi műveleteken nyugodott, amelyekkel a pápai főhatalmat elismerő keresztyén népektől befolyt tetemes és sokféle című adókat gyümölcsöztette és pótolgatta, Európa első finánchatalmasságává, az újkori kapitalizmus egyik kezdeményezőjévé küzdvén fel ezáltal magát. Ehhez képest e kor pápai maguk is inkább világi fejedelmek voltak, akik renaissance elfogulatlansággal engedték át magukat a hatalom- és élvezetvágy változatos ingereinek és akiknek bármelyike nyugodtan modellt állhatott volna a Macchia-velli fejedelemportrait-jához. A legfőbb helyről jövő példaadás természetszerűleg hatott úgy az itáliai, mint az egyébkországokbeli főpapságra, amelynek soraiban a ritkánál is ritkább tünemény volt a kizárólag szent hivatásának élő lelki ember. Hasonlóképen igen nagy volt a hivatástól való eltávolodás és az egészen szembezőkö erkölcsi romlás az alsóbb papság és a szerzetesség soraiban is, még pedig annyival inkább, mert a világi papság és a szerzetesrendek létszáma ebben a korban egészségtelenül elszaporodott s a kétes existenciák szakadatlan sorát termelte ki magából. De azért az alsóbb papság és szerzetesség soraiban még most sem volt ritkaság a szentéletű, nemes törekvésű, a maga üdvössége mellett a nép lelki javán is fáradozó egyén. Jórészt ezeknek lehet köszönni, hogy az átlagos vallá-

sosság éppen nem volt a századfordulón hanyatlóban. Nemcsak a köznép, de a magasabbrangúak többsége is őszintén ragaszkodott az egyház nyújtotta kegyelem-eszközökhöz. Különösen az egyházi vallásosságnak alsóbbrendű formái virágoztak egészen a burjánzásig: így az ereklyekultusz, a csodaszomj ázás és a búcsú. Ezt a legutóbbit — amely a meggyónt bűnök földi egyházi, majd tisztítótüzbeli büntetéseinél elengedésében állott s utóbb nemcsak élők, de holtak számára is pénzen volt megszerezhető — a vallásos köznép különös mohósággal kereste és gyakorolta, a pápai kúria pedig pénzügyi műveleteinek egyik legszilárdabb alapjává fejlesztette ki.

De a magasabbrendű vallásos élet iránt sem voltak a lelkek e korban érzéketlenek. Szívesen hallgatták a prédikációt és éppen nem volt ritkaság a már nemzeti nyelvekre is lefordított és kinyomatott Bibliának az olvasása. Az Evangéliumtól mélyebben megérintett lelkek papi vezetés alatt kicsiny aszkétikus közösségekbe tömörültek, amelyek különböző formákban a kolduló szerzetek ú. n. harmadik rendjeinek voltak az utánzásai és továbbképzései s helyel-közzel erőteljes laikus vallásosságnak lettek a melegágyaivá. A klastromok legelőkelőbb szellemű férfi és női tagjai közt gyönyörű virágokat hajtott a mystika, az istenség ölében titokzatos szemlélődéssel és elmerüléssel elnyugvó, magát a hagyományos egyházi és theologiai formáktól hovatovább bensőleg függetlenítő vallásosság, melyet néha már nem csupán az egyházi, de a biblikus keresztyénséghez is csak néhány vékony szál fűzött. A theologia, amelynek művelésében a koldulórendek vezettek, a scholastika nagy rendszereinek kitermelése után bizonyos mértékig kifáradt volt s nem egyszer sivár fogalmi szörszálhasogatásban élte ki megmaradt erejét. De voltak benne egészséges törekvések is, amelyek az isteni kijelentés mivoltának helyes megértésére egyengették az utat.

Elsősorban ezekben a magasabb és tisztább szellemi életet élő körökben volt nagyon élénk a vágy az egyháznak fejében és tagjaiban való reformálása után. Ezeknek fájt legjobban az egyház felelős vezetőinek elvilágiasodása és erkölcsi elfajulása s a nép vallásosságának a babona és a kegyes üzlet ingoványai közé eltévelyedése. Ezekből a körökből állandóan hangzanak is föl reformkövetelések és reformjavaslatok, de sohasem úgy, hogy a római katolikus egyház- és hitrendszernek és magának a pápaságnak a gyökerét érintenék bírálatukkal. Ezért erőszakos elhallgattatásukra — néhány esetet kivéve, amelyek közül legismertebb a lánglelkű firenzei dominikánusé, Savonarola Jeromosé (vértanúhalált halt 1498.) — nem is került sor.

A radikálisabb reformirányok, amelyek kritikájukkal az egyház látható fejét sem kímélték s többé vagy kevésbé az egyház hivatalos tanításával és gyakorlatával is szembehelyezkedtek, a századfordulóra meglehetősen elhalkultak. Angliában a Wiclif hatása csak a hamu alatt parázslott, csehországi folytatása, a huszitizmus, véres harcokban őrlődött fel vagy megalkudott s nagy lelki és erkölcsi értékeit csak egy kicsiny, lappangó töredék, az ú. n. cseh-morva atyafiak testvérközössége tudta hősiességgel kitartással átmenteni a jövő számára. A huszitizmusnak azonban még ebben a visszaszorított állapotában is volt bizonyos kisugárzása egyéb területekre és népekre is, így a németsegre, különösen Ausztriában, és a magyar birodalom lakóira. Közép-, déli és délkeleti Európában egyébként még régebbi eretnekségeknek is számos követője élt és hatott rejtetten: ilyenek voltak különösen a huszitizmussal kapcsolatot talált bibliás waldensek. De a szava többé egyiknek sem volt hangos, merész és messzire elhallatszó: ehhez a szakadatlan üldözések a legbátrabbakban is megroppantották már az energiát. A mellett pedig, noha valamennyien a Biblia alapján követelték az egyházi reformot, a Biblia értelmezésében,

központi gondolatának megtalálásában egységes nevezőre sohasem tudtak eljutni.

Legmerészebb, leghangosabb és legerélyesebb egyházi reformkövetelés ez időben a hivatalos egyházi körökön kívül, sőt általában a tulajdonképeni vallási tényezők körén kívül, azokkal legfeljebb csak laza összefüggésben hangzik fel. A renaissancenak a tudományos, főként a történelmi gondolkozást is megújító kritikai szelleme, a humanizmus, nemcsak az antik-klasszikus, hanem a keresztyén embereszmény fölfedezésében is a forrásokig akar visszamenni. A humanisták csaknem mindenütt Európában, ahová az új szellem egyáltalán behatol, elidegenednek az egyház tizennégy százados intézményes fejlődésétől, dogmatikájától, rituáléjától, erkölcsi rendjétől — és megtalálják az utat Jézushoz és Pál apostolhoz. Vezérük, a lángeszű rotterdami Erasmus (1466—1536) utolérhetetlen eleganciával és meggyőző erővel hirdeti, hogy a keresztyén életnek, az egyház életének is, egyetlen mértéke és irányítúje lehet csupán: az Evangélium. Ezt a mértéket aztán kíméletlenül alkalmazza a létező egyházi viszonyokra, amelyeket fényes és gyilkos szatírával ostoroz. Lelkes tanítványai ebben még a nagy mesteren is tútesznek, úgy hogy a papságban és a szerzetességben uralkodó szellemi és erkölcsi sötétség humanista kipellengérezését nemsokára az egész művelt Európa kacagja. Azonban egészben véve a humanizmus sem megy túl a pusztá kritikán: pozitív reformgondolatai alig vannak, reformáló elszántsága még kevésbé van, s hívei közül még a nem egyházi állásban lévők sem szakítják el az egyházhoz való tartozásuknak legalább a külső szálait. Legtöbbjükben, akár egyházi, akár világi életkörben forgolódtak, hiányzott ehhez már maga a megfelelő erkölcsi komolyság is. Viszont a komolyabb lelkek közöttük egész életükben csak keresni és bírálni tudtak, megtalálni és alkotni nem.

A humanista kritikában hatalmas szövetségesre és

szócsőre talál a politikai és társadalmi életben régóta ott feszengő egyházi reformvágy. A kisebb-nagyobb nemzeti államok, élükön az abszolutizmusra törekvő uralkodóval, külső politikájukban már régóta alkalmatlan vetélytársnak tekintik a pápaságot, mint világi hatalmat. Belső politikájukban pedig egyformán terhükre van a tekintélyes pápai adóztatás megannyi különféle címen és alkalommal, a vagyoniilag és politikailag egyaránt nagysúlyú főpapságnak Rómától, tehát egy külső politikai tényezőtől függése s a papságnak a bíraskodás terén, valamint számos egyéb magán- és közjogi vonatkozásban élvezett kiváltságai, amelyek nagyon sokszor lettek kiáltó visszaélések forrásaivá. Ezek az államok ezért régen, szívósan és sok eredménnyel törekszenek arra, hogy határaikon belül minél teljesebb befolyást szerezzenek maguknak az egyház ügyeibe. A 15. század első felében tartott három nagy ú. n. reformzsinatnak, a pisainak, a konstanzinak és a baselinek is az államok egyházi befolyásának erősítése volt a legfőbb eredménye a siralmasan csekély és hatástalan tulajdonképeni reformmunkájuk mellett. A 16. század elejére ez a befolyás nem egy államban annyira megerősödik, hogy már csak néhány lépést kell megtenni az államegyházi rendszerig. Minden egyházi reform követelése, amely a pápaság központi hatalmát s a papság kiváltságos helyzetét gyöngíteni volt hivatva, e rendszer kialakulásának malmára hajtotta a vizet.

A nemesi rend, különösen a főnemesség, aránylag kevésbé volt áthatva az egyházi reformkövetelésektől, ami már csak onnan is érthető, mert a rendi szolidaritás egy fajtát érezte a papsággal szemben, amikor az uralkodó egyformán véget akart vetni mindkettejük kiváltságos közjogi állásának. De különösen azután, hogy a századforduló nagy gazdasági válsága a földből élő birtokos nemesség anyagi helyzetét veszedelmesen megingatta: a dús papi javak és jövedelmek a nemesi

rend előtt egyre inkább lettek irigység tárgyai s egyre jobban kísértett azok világi célra való kisajátításának gondolata, az ú. n. saecularisatio, amelynek megvalósítása sem az állam, sem magánosok részérei nem példátlan már e korig. Még sokkal messzebb ment az ekkor már hatalmas fejlett és mind feljebb törekvő polgári rend és méginkább a parasztság, amelyek ketten a leg-radikálisabb egyházi reformköveteléseket is felkarolták. A polgárság a városok abnormisan felszaporodott pap-ságában és szerzetességében a maga, nehéz munkával szerzett jövedelmének és vagyonának élősdie veszélyeztetőjét, szépen fejlődő iparának és kereskedelmének szabadalmazott konkurensét látta, amely még hozzá, törvénykezési kiváltságaival, jogügyleteinek biztonságát is folyvást kétségessé tette, a közösség terheiben való megfelelő részvételt pedig hallani sem akart. A parasztság viszont a papban látta a legrosszabb fajta földesurat, akinek számára éppen azért, mert pap volt, sokszoros címeiken kellett adóznia s aki ez adótöbblet behajtásában rendszerint még sokkal kevésbé ismert kíméletet, mint a világi úr. Ez a két osztály tehát a legjobb melegágya az egyházi reform sürgető követelésének, amely a műveltebb polgárság körében rendszerint eszmeibb magaslaton jelentkezik, a parasztság közt pedig a legbizarrabb és legkézzelfoghatóbb fogalmazásokban forrong, állandó alkatelemét képezve a már a 14. század óta egyre gyakrabban megismétlődő félelmes parasztlázadások programjainak.

De a legmerészebb reformkövetelések közt sincs ott a római katolikus egyháztól s annak látható fejtől való elszakadás gondolata. A legforrongóbb lelkek vallásossága sem távolodik el a katolikus és római keresztényen típus vallási törzsállagától. Kritizálni, megfélemlíteni azt nagyon is hajlandók, de újat adni a helyébe képtelenek.

Ezt az újat hozta meg a reformáció.

///. A REFORMÁCIÓ IRÁNYAI ES LEFOLYÁSA

I. LUTHER REFORMÁCIÓJA ÉS HATÁSTERÜLETEI
Luther Márton (1483—1546), az erfurti egyetem jogi fakultásának életvidám fiatal hallgatóját, a személyes üdvösségéért való aggódás és egy halálfélelmes órában, ellenállhatatlan lelki kényszer alatt kiejtett fogadalom az ágostonrendű klostromba vitte. (1505). Itt éveken át, becsületes lelkének szenvedélyes odaadásával igyekezett kiaknázni üdvösségszomja elcsitítására mindazokat a lehetőségeket, amelyeket erre egyházának tanításai, kegyelemeszközei s a szerzetesi életgyakorlat nyújtottak. A középkori s általában a római katolikus kegyesség ellipszishez hasonlítható, amelynek két gyújtópontjában a kegyelem és az érdem fogalma áll. Az üdvösség természetesen kizárólag az isteni kegyelem ajándéka, de az üdvösség elsajátítása az által meg végbe, hogy az ember a kegyelem által újabb meg újabb megszentelő kegyelmi hatásokat érdemel ki. Az érdemlő jócselekedetek között kivételes magaslaton áll a szerzetesi élet. Az üdvössége felől szorongó ifjú Luther ezért vágyott a klostromba, ahol annál fájdalmasabban tapasztalta nemsoká, hogy az új érdemekben való megnyugvás és ez alapon egyre bizonyosabb üdvremény helyett új, nem várt, ismeretlen aggodalmak környékezik meg egetvívó lelkét. A helyett, hogy napról-napra jobban tudta volna tapasztalni az Isten bűnbocsátó és megszentelő kegyelmét, egyre kárhuzatosabbnak érezte a lelke mélyén folyvást fölfedezett bűnösséget, amelytől — így tapasztalta — semmiféle sákramentomi kegyelem és semmiféle, még oly túlfeszített askéta gyakorlat sem tudja megtisztítani. Isten Ítéletétől való rettegő féelme az Isten gyűlöletéig fokozódott, mert az az észbontó sejtelem kezdte a lelkét hatalmába keríteni, hogy ő nincsen az üdvösségre kiválasztottak sorában. Éveken át tartott ez a gyötrelmes vívódás — amint ő

maga monda — egy olyan Istenért, aki valóban kegyelmes, őhöz is az. Közben szakadatlanul végzi rendi tanulmányait s egyéb kötelességeit — 1511-től már a fiatal wittenbergi egyetemen tanár, a szentírásmagyarázat katedráján — s kemény munkából, forró imádságból, baráti lelki vigasztól és sok-sok tanulmányból időnként tud megnyugvást is meríteni, de nagy, ijesztő nyugtalanságai újra meg újra visszatérnek s testben-léleekben sorvasztják. Azonban mégsem csügged. Elmélyedve tanulmányozza Szent Ágostonnak és egyes középkorvégi német mystikusoknak az írásait s méginkább azt, amihez ezek is hatalmasan terelik az üdvösség titkának megoldásáért epedő lelkét: tanulmányozza egyre mélyebb alaposággal, a tudós egyre erősödő fegyverzetével is, de a hívő lélek figyelő alázatosságával is a Bibliát. És egyszer, wittenbergi éveinek valamikor még az elején, vívódó, könyörgő, epkedő bibliatanulmányozás közben megragadja a lelkét egy már addig is jól ismert, de behatóbb figyelemre nem méltatott íge a Római levélből: „Az igaz ember hitből (szabatosabban visszaadva: hite által vagy hite folytán) él“. Kijelentésszerűen lángol föl előtte ennek az igének igaz értelme s vakító fénnel világít bele addigi üdvösségkeresésének reménytelen útvesztőjébe. Tehát az „élet“, vagyis bibliai értelemben az igazi, az örök élet, az üdvösség, semmi módon és semmi formában ki nem érdemelhető: hittel kell azt elfogadni, a mindenható kegyelemre támaszkodva, nem pedig kiviaskodni önerőnk megfeszítésével, a kegyelmes Isten előtt érdemeinkre hivatkozva. A hit pedig nem egyéb, mint az embernek nagy, egyetlen, végképpen elszánt, minden önerőről lemondó és tökéletesen engedelmes maga-rábízása Istennek a Jézus Krisztusban kijelentett kegyelmére. Aki csak a maga érdemeit számolgatja, az üdvösségében soha sem lehet bizonyos, aminthogy a római katolikus kegyesség, a lényegéből folyó nagyon mély okok miatt, sohasem is törekszik

erre a bizonyosságra. Aki ellenben magáról teljesen lemondva, mindig csak a megfeszített Krisztusra tekint hite szemével: az Istennek bűnbocsátó és büntörlő kegyelméről s a maga üdvösségre kiválasztott voltáról föltétlenül bizonyos lehet akkor is, ha egyidejűleg a maga bűnösségét a legmélyebben érzi s a legnagyobb szégyennel és fájdalommal siratja. így lesz a bűnös ember, már mint ilyen, „igazzá“, azaz, a szónak bibliai értelme szerint, Isten előtt kedvessé, kegyelembe fogadottá; amíg az Isten előtt „érdemeire“ hivatkozó ember csak az Isten büntető igazságát érdemli és hívja ki. Ez pedig egyszerűen azért van így, mert az üdvösség semmi részben és semmi vonatkozásban nem az ember műve, hanem egyedül és kizárólag az Úr Isten ingyenvaló kegyelmének szabad munkája. A két gyújtópontú (kegyelem-érem) ellipszis helyett Luthernek ebben a fölfedezésében — szerintünk az isteni kijelentés központi értelmének, a Biblia velejének és az Evangélium szívének megtalálásában — körre lesz a keresztyén kegyesség, amelynek egyetlen központja van: a hit által megragadott, megtapasztalt és engedelmesen elfogadott mindenható, ingyen Kegyelem.

Luthert ez a kijelentésszerű megvilágosodása a lelke mélyéig megnyugtatta s valósággal új emberré tette. De egyházán olyan mély szeretettel és bizalommal csüngött, hogy esze ágában sem volt ezzel a fölfedezéssel világ eleibe menni, mert meg volt győződve arról, hogy semmi egyéb nem történt vele, mint hogy sikerült a legmélyebben megértenie a saját római, pápai egyházának tanítását az üdvről és a kegyelemről. Évekig élt még a klostrom csöndjében, csak az egyetemi katedráról hirdetve — de ott sem forradalmi alakban — az Evangéliumnak általa megtalált értelmét s egy néhány rokonérmű tanártársával osztva meg lelke nagy megajándékoztatását. De a római Szent Péter-templom fölépítésére hirdetett (Németországban tisztátalan főpapi pénz-

üzlettel is kapcsolatos) búcsú és különösen az a frivol mód, ahogyan azt egy Tetzl nevű dominikánus Wittenberg közelében árusítja: kikényszeríti belőle a reformátort. Lelkiismerete parancsszavára fellép a búcsúüzlet ellen, mert — mint aki épp akkor, helyettesképen, gyakorló lelkipásztorkodással is foglalkozik — nem nézheti, hogy a búcsúcédulát vásárló szegény lelkek mind a kárhozatba jussanak. Hiszen épp a tökéletesen ellenkező úton keresik az üdvösségüket, mint amelyen azt egyedül lehet megtalálni. Istennek adni akarnak valamit, holott Istentől csak kapni lehet, és épp azt az egyetlen-egy dolgot akarják pénzzel helyettesíteni, amit Istennek (természetesen szintén csak az ő szent Lelke ajándékaként) mégis adhat a bűnös ember: a töredelmes lelket. Az 1517-ik év október havának 31-edik napján 95 tételt szögez föl a wittenbergi vártemplom kapujára, ezen az akkor megszokott módon akarván elindítani egy, még mindig csak az egyetemi theologusok szűk körében mozgó, akadémikus vitatkozást a búcsú értékéről. Nem kívánt ő ezzel még ekkor sem többet elérni, csak annyit, hogy a komoly lelkek figyelmét fölhívja a búcsúárusok több mint könnyelmű üzelmeire, ezeket pedig legalább a legvakmerőbb túlzásoktól visszariassza és a könnyenhívő népet meggondolásra bírja, miután egyéb, lelkipásztori jellegű tiltakozásai és intelmei úgy a néppel, mint Tetzellel szemben hiábavalóknak bizonyultak. De valójában a tételek ennél sokkal többet: Luther nagy, alapvető evangéliumi fölismerése alapján az egész római katolikus üdvtan elítélő bírálatát foglalták burkoltan magukban. Az egészen végigvonuló hatalmas alaphang: „a keresztyén embernek egész élete bűnbánat“, ezrek lelkében vert helyeslő és örvendező visszhangot. A sajtó segítségével a tételek nagyon rövid idő alatt bejárták az egész német birodalmat, sőt annak határain túl is eljutottak. A legkomolyabb lelkek ösztönszerű biztossággal vették észre bennük mindenfelé,

hogy itt tulajdonképen a keresztyénség van visszaadva önmagának s egy bonyolult vallás- és egyházrendszerből kiemelkedik az Isten egyszerű és tiszta kijelentése s az azt engedelmesen elfogadó, abban boldog s az által megújuló emberi lélek. Luther maga, geniális naivitására jellemzően, eleinte egyáltalán nem volt tisztában felépésének ezzel a horderejével. De annál biztosabban fölismerték azt a római hit- és egyházrendszerhez kemény következetességgel ragaszkodó theologusok, akiknek indítására X. Leó pápa csakhamar felelősségre vonta a wittenbergi barátot. Eretnekpörének szabályszerű s évszázadok óta megszokott lefolytatását azonban megakadályozta az a körülmény, hogy a németységnek az egyházi reformot váró és követelő összes elemei viharos lelkesedéssel csoportosultak a nemsoká valóságos prófétaként ünnevelt szegény kis koldulóbarát köré, akit igen erélyesen védelmébe vett a különben buzgó katolikus jámborságú, de a reformot szívvel-lélekkel óhajtó fejedelme, Bölcs Frigyes szász választó is. Ezért mindazok a hol megfélemlítéssel, hol kecsegtetéssel hatni akaró kísérletek, amelyekkel a kúria Luthert megbízottjai útján visszavonásra és visszavonulásra akarta bírni, egymásután meghíúsultak. Maga Luther pedig, a tanításai körül feltámadt vitatkozások során egyre tisztábban átgondolhatta alapelvének következményeit. Tanulmányból és elmélkedésből nemsokára megdöbbenve jött rá arra, hogy a pápaság ellensége a tiszta Evangéliumnak, egyháza tehát nem az igaz egyház, hanem az Antikrisztus népe és ő maga (a mindenkori pápa) az Antikrisztus. Ettől fogva ítéletes erővel, a szó és a toll fölényesen sugalmas meggyőző hatásával mind részletesebben kifejti a római hit- és egyházrendszer bírálatát, de sohasem éri be a pusztá negációval, hanem mindig megtanítja a pozitív evangéliumi értelmezést is.

A látható egyház tekintélyének helyére odaállítja azt, ami őt magát, minden emberi erőn és befolyáson

kívül, megmentette és új emberré formálta: az Igét, tehát a Szentírást, mint az élő Istennek mindig aktuális, elavulhatatlan beszédét. Istennek beszéde az egész Biblia, de kiváltképpen való, végérvényes beszéde a keresztről szóló Evangélium, Istennek a Jézus Krisztusban megjelent ingyen kegyelme, amellyel a bűnös embert a hit föltétele alatt megigazítja. Ezt a magát egészen Isten kegyelmére bízó, Istennek föltétlenül kapituláló hitet Isten előtt semmi néven nevezendő keresztyéni jócselekedet nem pótolhatja s ezért hangoztatja Luther szünet nélkül azt az egész evangéliumi reformáció sarkigazságává vált bibliai tételt, amely igaz, hogy szó és betű szerint a Bibliában sehol meg nem található — ahogyan pl. a Szentháromság tana sem — de a kegyelem abszolútsága szempontjából mégis legmegfelelőbb összefoglalása az üdvösség útja bibliai kijelentésének: „Egyedül a hit igazít meg“ vagy (már félreérthetőbben) „egyedül a hit üdvözít“. De a keresztyéni jócselekedetek csak az üdvösségrejutás szempontjából értéktelenek — hogy minden dicsőség egyedül csak az üdvösségre predestináló, kiválasztó Istené legyen — maga a keresztyén élet azonban éppen azért, mert mindenestől fogva kegyelmi élet, egyszersmind az Isten- és emberszeretettől áthatott élet is: az igaz hitnek lehetetlen más gyümölcsöket teremnie, mint szakadatlan jócselekvést. „A keresztyén ember a hit által mindenek fölött szabad úr, a szeretet által mindeneknek rabszolgája“.

Mindezekre maga az Ige s az Igét minden hívő szívében megpecsételő Szentlélek Úr Isten tanítja meg a keresztyén embert. Ennek folytán elesik, mert szükségtelessé válik, a látható egyház egész tekintélyrendszere, aminthogy elesik, mert evangéliumellenesnek bizonyul, a látható egyház egész bonyolult üdvtana is, külsőségessé vált bűnbánati gyakorlatával egyetemben. Az Ige egyformán szól minden igaz hívőhöz, bizonyossá téve őt a Golgothán végbement egyszeri és tökéletes engesz-

telő áldozatról: ennél fogva külön rendi, áldozó papságra sincsen szükség, hiszen az Újszövetség szerint amúgy is minden keresztyén pap, mert imádságait és egész életét mindegyik maga, emberi közvetítő nélkül, egyedül csak a Krisztus érdemére támaszkodva, odaviheti hálaáldozatként Isten trónja elé. Az egyház nem más, mint az Isten választottainak közössége a térnek és az időnek egész egyetemességében, a földi látható világban tehát a hit által megigazultaknak testvéri gyülekezete, amely mindenütt ott van, ahol az Igét, az Evangéliumot tisztán tanítják és a sákramentomokat helyesen szolgáltatják ki. Ez utóbbiak nem egyebek, mint az Igének Krisztus rendeléséből látható jeggyel megpecsételései: ugyanazokat a kegyelmi javakat közlik, amelyeket maga az Ige, csak érzékileg megfoghatóbb módon és formák között. Így tehát az úrvacsorában nem történik transzsubstantiatio: a jegyek megmaradnak jegyeknek s noha a jegyekkel együtt valósággal jelen van Krisztus is, áldozatának a pap általi megismétléséről szó sem lehet.

A miseáldozatnak, mint központnak kihullásával egyszerű széteső római katolikus istentisztelet helyére az Ige hirdetése, a bibliai prédikáció lép, gyülekezeti énekekkel és imádságokkal egyben. Az áldozópap helyét elfoglalja a prédikátor, aki egyszersmind lekipásztor is, Isten és a hívő emberek elhívásából kerülve élére egy-egy gyülekezetnek. A szerzetesség, minthogy a külön érdemszerzés gondolatán alapul, mindenestől fogva elvetendő, a vele legbensőbb összefüggő papi nőtlenség hasonlóképen. (Luther maga azonban csak 1525-ben házasodik meg, nemes és példaadó családi életet alapítva egy volt apácával). Különleges értelemben „szent” emberek nincsenek sem a földön, sem a mennyországban — a szentek és Mária segítségül hívása a Krisztus közbenjárásának egyedülvaló értékét csorbítja meg — minden keresztyén ember szent, aki Istennek válasz-

tottja és akinek választott volta általsugárzik földi életén, munkálkodásán és szenvedésén. Istennek kedvesebb a kötelességét hittel, imádsággal, vidáman végző kis szolgálóleány, mint a legjámborabb klastromlakó. Bármiféle legalacsonyabb vagy legmagasabb világi hivatás betöltője, ha hivatása (ez a fogalom maga is a reformáció szülötte) Istentől rendelt és azt Istennek tetsző módon tölti be, az istentisztelet egy fajtáját teljesíti: tehát az „egyházi“ és a „világi“ életkörök között a középkorban teljességre jutott értékkülönség értelmét veszti. Sőt minél magasabb és felelősebb világi állásban van valaki, annál több a kötelessége egyházi téren is, egyrészt az egyház tisztaságának, az Evangélium szabad hirdetésének biztosítására, másrészt annak a munkálására, hogy a nemzeti, állami, társadalmi életet is át- meg áthassák az evangéliumi elvek. Ezen az alapon Luther nemcsak magának az egyháznak mindenirányú megtisztítását követeli, hanem a pápai befolyástól függetlenítendő német nemzetéletnek keresztyén szellemű reformjára is hatalmas átfogó programot ad.

Egyre szélesebb köröket magávalragadó irodalmi, prédikatori és tanítói munkássága közben, — amelyre már most az egész műveltebb Európa lázasan figyel — éri a pápai átok. Ennek azonban már csak azért sincs foganatja, mert Luther már azt a bullát, amely az átkot még csak kilátásba helyezte, ünnepélyesen tűzre vetette (1520 végén) s ezzel tudatosan fölégette a hidat maga mögött. Most már, a középkori felfogás és rend szerint, csak annak lehetett volna következnie, hogy a sacerdotiumnak készséggel segítségére siető impérium, az egyház és a pápa védelmére elkötelezett császár világi karja lecsap reá és, mint megannyi neves és névtelen „eretnek“ elődjét, őt is elnémítja. Ez azonban nem történetelt meg, mert a fiatal új Habsburg-császár, V. Károly — vallásos meggyőződése szerint különben egyházának megingathatatlanul hű fia — nem húzhatott ujjat a

német birodalmi rendek nagy többségével, akik erélyesen követelték az egyházreformot, elsősorban hazájuknak s kisebb-nagyobb hatalmi köreiknek a súlyos pápai adóktól s egyéb egyházi terhektől és nyűgöktől való megszabadítását s nem voltak hajlandók belenyugodni a wittenbergi barát ártalmatlanná tételébe, akinek elveivel és követeléseivel a legértékesebb rész lelkileg és vallásilag is egyetértett, a többi pedig politikai és szociális érdekből azonosította magát. Ezek a rendek keresztülvitték, hogy a már átok alatt álló Luthert maga elé idézte a wormszi birodalmi gyűlés (1521 ápr.), hogy számonkérje tetteit és meghallgassa védekezését, ő meg is jelent ott — tiszta tudatában annak, hogy a császári menlevél ellenére is elérheti a Húsz János sorsa — s az akkori világ legnagyobb hatalmasságának s egy nagy birodalom fényes rendi képviselőjének színe előtt a tökéletes istenbizalom nyugodt és csendes egyszerűségével kijelentette, hogy mindaddig, amíg a Szentírásból ki nem mutatják tévedését, tanításait nem vonhatja vissza, mert lelkiismerete Isten ígéjének foglya. Híveiben hatalmas lelkesedést gyűjtött fel ezzel a világtörténelmi súlyú és példátlan erkölcsi fölényt jelentő viselkedésével s amíg ott volt Wormsban, az ellenfelei sem merték kezüket rávetni. De azt már a vele rokonszenvező rendek sem tudták megakadályozni, főként a pápai követ diplomatikus sakkhúzása folytán, hogy a birodalmi gyűlés feloszlása után a császár el ne rendelje a veszedelmes eretnek birodalmi kiközösítését (az ú. n. Reichsacht-ot), ami „vogelfrei“-é, azaz bárki által szabadon és büntetlenül elfoghatóvá tette őt és követőit.

Bölcs Frigyes azonban a Wormsból hazafelé igyekvő Luthert elrejtette a Wartburg erős menedékébe, ahol a reformátor tíz hónapig tartózkodott. A kényszerű magányban, sok vívódás közepette, még tisztábban fölismerete s még erősebben megragadta reformátori elhívását. Itt kezdett hozzá az élete egyik főművéhez, a német

bibliafordításhoz (befejezte több tudós barátja segítségével 1534-re). Nem az övé volt ezen a téren nemzetében az úttörés érdeme s munkája filológiai pontosság tekintetében már az akkori mértékek szerint is hagyott fenn itt-ott kívánnivalót, de a Biblia lelkébe a hívő lélek páratlan genialitásával tudta magát beleélni s a vérbeli költő és nyelvművész kivételes erejével tudott kifejezést adni annak. Bibliafordítása reformációjának legfőbb erőssége, nemzete szellemi, kivált irodalmi fejlődésének egyedülálló tényezője lett.

A Wartburgot választófejedelmének akarata ellenére hagyta ott, életének megint csak tudatos kockáztatásával, mert Wittenbergből aggasztó híreket kapott. Távol-létében mások, rajongó lelkesedéssel, de zavaros fővel, az evangéliumi egyházreform gyakorlati megvalósításához fogtak és radikális eljárásukkal szenvedélyes tömegjeleneteket idéztek elő. Luther, aki minden elvi határozottsága és alkut nem ismerése mellett is bensőleg és igen gyöngéden konzervatív természet volt, irtózott attól a gondolattól, hogy a részletes kivitel elhamarkodott erőszakosságai közben a tulaj donképeni legdrágább alapgondolatok homályosulnak el és mennek veszendőbe s miközben a reformáció az éretlen nép viharos tömegmozgalmává válik, a régi egyház hívei a forradalmiság vádját fogják rásütni és még eddigi pártfogói is visszadöbbennek tőle. Visszatért tehát Wittenbergbe, hatalmas szavával gátat emelt a fékevesztett indulatok elé és meglassította a reformáció menetét. Ez a fordulat megmentette a reformációt a szellemi és társadalmi zűrzavarban való elmerüléstől s a vérbefojtott radikális huszitizmus sorsától, de különben végzetessé vált úgy Lutherre, mint élete művére nézve. Luther ettől fogva vált bizalmatlanná a köznép iránt, amelynek durva ösztöneire, megbízhatatlan örök gyermeklelkére nem merte rábízni az Evangéliumnak nagy szellemi elmélyedést és önállóságot kívánó ügyét, holott eleinte abban remény-

kedett, hogy az egyházi életnek újszövetségi módon való átalakulása alulról, az egyszerű hívő nép közül fog kiindulni. Ezért egyre jobban hozzátörődött ahhoz, hogy a reformáció véghezvitelét a tartományi fejedelmek, illetőleg a fejedelmi hatalomtól független nagyvárosokban a városi tanácsok vegyék a kezükbe. Egyáltalán nem volt ugyan ezeknek a szellemi és erkölcsi színvonalától sem elragadtatva s lelki világától semmi sem állott távolabb, mint a byzantin szervilizmus, de ő is benne élt abban az antik keresztyén gondolatban, amelyet aztán a középkor emelt világjelentőségre: hogy a világi hatalom és hatóság, mint ilyen is tartozik a Krisztus ügyét előmozdítani, az igaz egyházat szolgálni, a hamis egyház, az eretnekség uralmának és terjedésének pedig kemény kézzel gátat vetni. E mellett gyermeksege óta megszokott és természetesnek tetsző dolog volt előtte a német fejedelmeknek és nagyvárosoknak már a középkor folyamán kiképződött jelentékeny egyházi jogköre, amelynek ezek a Luther eszméi következetes keresztülvitelétől, elsősorban a pápai befolyás kiküszöbölésétől, még alaposabb tágulását is remélték.

Innen érthető, hogy a húszas évek folyamán a reformáció tavaszi áradatának nemcsak diadalmas, rohamos továbbterjedésével, de már itt-ott kezdődő visszahúzó-dásával és mederbeszorításával is találkozunk a birodalom területén. Lelki ügyből mind fokozottabb mértékben válik a reformáció politikummá és ezt a folyamatot az is gyorsítja és még végzetesebbé teszi, hogy a Landesherreknél — a legjavában kétségtelenül meglévő őszinte és mély vallásos meggyőződés mellett — erősen befolyásolja a reformáció mellett vagy ellen való állásfoglalásukat hatalmi, kül- és belpolitikai érdekük, közelebről a császári főhatalomhoz való viszonyuk is. Népi jellegéből és népszerűségéből még többet veszített a reformáció akkor, amikor a rendiség kegyetlenül letörte — Luthertől is helyeselve, sőt buzdítva — az

1525-iki rettenetes parasztlázadást, amely az evangéliumi szabadság félreértett jelszavával indult harcba s a később tárgyalandó forradalmi anabaptizmussal szövetkezett. A reformációnak a politikai síkba áttevődő ügye csakhamar két szervezett pártra bontja a rendeket s reformpártiság és Habsburgellenesség kezd egyet jelenteni. Két speyeri birodalmi gyűlésen, az 1526-ikin és az 1529-ikin, már veszedelmesen farkasszemet néz egymással ez a két tábor: a katolikus és az „evangélikus“ rendek tábor. Az utóbbi gyűlésen a császári párt a kisebbségben maradt evangélikusokkal szemben oly határozatot erőszakolt ki, amely gyakorlatilag a reformáció továbbfolytatásának eltiltásával, a reformációt már bevezetett területi hatalmak kezének megkötésével, szóval a reformáció csendes megfojtásával volt azonos. Az evangéliumi hitűeknek ezzel szemben nem maradt más fegyverük, mint egy, az Istentől foglyul ejtett lelkiismeret szabadságára hivatkozó ünnepélyes protestáció (ami a szó helyes értelme szerint s a dolognak is megfelelően, nemcsak és nem is elsősorban tiltakozást, tehát negatívumot, hanem bizonyágtételt, tehát pozitívumot jelent): innen ered a „protestáns“ név, amelynél azonban a reformáció hívei eleinte sokkal jobban szerették magukra alkalmazni az „evangéliumi hitű, evangélikus“ meg a (később a svájci irány számára lefoglalt) „reformált hitű, református“ nevet.

Az egyre növekvő veszélynek megvolt az a nevezetes hatása, hogy Luther, minden félreértést kikerülendő, a maga hősiességében mindenfelől élesen körülhatárolta reformátori programját. Elszakított minden, kezdetben összekötő szálát a társadalmi forrongással és a szektás vallási rajongással — noha ezért óriási népszerűségével fizetett —; leszámolt Erasmus-szal, aki a Luther irányával már régesrég nem volt kibékülve s a hagyományos és átlagos római katolikus üdvözülési fel fogást védelmezve, irodalmilag akarta tönkretenni az

előkelően csöndes humanista stúdiumokra oly nyugtalanítólag ható híres barátot. Ezzel a leszámolással Luther két részre osztotta a humanista táborát: az egyik hol alsóbb, hol magasabbrendű indokokból hű maradt a régi egyházhoz és annak fejéhez s lassanként elhallgatott éles kritikájával; a másik — rendszerint a fiatalabbak s mélyebben hívők csoportja — szív szerint az evangéliumi reformációhoz csatlakozott s tudását annak szolgálatába állította. Ezeknek vezéralakjává lesz a csodásan koraérett, sokoldalú és finom elemzőképességű Melanchthon Fülöp, a Luther nagyszerű, hűséges, bár hitmélység és jellemerő dolgában tőle messzeálló wittenbergi kollégája és segítőtársa, a reformáció első nagy filológusa, pedagógusa és dogmatikusa (1497—1560). S végül e húszas években tisztázza Luther a maga és műve viszonyát a később előadandó svájci reformátori irányhoz is, amelynek testvéri szövetséges jobbját azért nem fogadja el, mert „más szellemet“ érez meg benne: egyrészt a rajongását, másrészt a humanizmusét.

Ez a lépése mutatja legszebben, hogy bár a reformáció ügyét, a már ismert okokból, a világi hatóságokra bízta, mégis mennyire idegenül állt szemben mindenféle világi, politikai szemponttal, különösen, ha azt a hit és az egyház dolgával akarták összekapcsolni. A politikai okosság ugyanis már a húszas évek végén sürgetve követelte volna a svájciakkal való együttműködést a katolikus Habsburg-párti rendek szövetkezésével szemben. Ez azonban a Luther következetes theologiai ellenkezése miatt megghiúsult s a birodalom evangélikus rendeinek jóformán magukra hagyatva kellett készülniök a katolikusokkal való, kikerülhetetlennek látszó megmérkőzésre, amíg emezek mögött egy világhatalom óriási ereje állt. V. Károly a protestantizmust veszedelmes belső ellenségnek tekintette, amellyel, mint politikailag is bomlasztó erővel az első kedvező alkalommal fegyveresen akart leszámolni, annál is in-

kább, mert ezt az alkalmat egyúttal a rendiség megtörésére és a saját császári abszolút uralma megalapozására is jól ki lehetett volna használnia. Azonban egyidejűleg folytatott nagy diplomáciai és fegyveres akcióiban (a francia királlyal versengése Itáliáért, a pápasággal hol szövetségese, hol szembenállása, a török előnyomulás elleni védekezése stb.) az erőviszonyok jóformán évről-évre változtak s a német protestánsokkal való leszámolást folyton halasztania kellett. így nyertek időt és lehetőséget a protestáns rendek nemcsak a rendszeres egyházi újjászervezkedésre (amiben a szász választófejedelemség mellett Hessen járt legelői), hanem arra is, hogy az 1530-iki augsburgi birodalmi gyűlésre benyújtsák az evangéliumi protestáns hitnek első közérvényű összefoglalását, a Melanchthon fogalmazta ú. n. ágostai hitvallást. Politikai szövetségüket is szorosabbra vonják, kifejezetten fegyveres védelmi céllal — amibe Luther sohasem tudott belenyugodni, mert ő a tisztán lelki erőkre alapozott szenvedőleges ellenállás híve volt a hitet üldöző törvényes uralkodóval szemben — s a császárnak a halogatás, egyezkedés, tűrés, reformközszinattal való kecsegtetés politikáját kell velük szemben folytatnia egészen a negyvenes évek közepéig. Ekkor aztán külföldi hosszú háborús lekötöttségétől végre szabadul, az 1545-re összehívott tridenti közzsínatra a protestánsok nem mennek el, 1546-ban pedig sok keserű csalódástól nyomottan, de evangéliumi hitében és reformátori elhivatásában megingatlanul meghal Luther, az eretnek lázadóknak egy hadsereggel fölérő erőssége — és a császár eljöttnek gondolja a leszámolás pillanatát. Egy rövid hadjáratban (1546/47) döntő katonai győzelmet arat az önmaguk közt is meghasonlott, fejetlen protestáns rendek szövetsége fölött s győzelmét siet politikai és egyházi téren egyformán kiaknázni. A legrövidebb idő alatt ki akarja erőszakolni a protestánsok egyetemleges visszatérését a régi egyházba, aminek fejé-

ben hajlandó bizonyos minimális szertartási és fegyelmi engedményekre, de ezekre is csak ideiglenesen. Ám ezt az egyezményt csak ott tudja elfogadtatni, ahová a kardja elér, másutt, különösen az északnémet városokban és tartományokban, a mártíriumra is kész ellenállással találkozik, pedig a protestánság szellemi fővezére, a könnyen megfélemlíthető Melanchthon, csüggedt óráiban maga is nagyon szélsőséges engedményekre kész. Újra tenger vér folyt volna — most már a vértanúké — hogyha Károlyt hirtelen oldalba nem támadja egy magát csalódottnak érző protestáns szövetségese, a hitfeleivel szembekerült s most hozzájuk megint visszacsatlakozott Móric, az új szász választó. A váratlan politikai fordulatban fejét vesztett, újabb külföldi bonyodalomtól is fenyegetett, fáradt császár nem bír többé urává lenni a helyzetnek s miközben ő maga már visszavonulni készül a tróntól, a testvéröccsétől, Ferdinánd magyar királytól vezetett birodalmi gyűlésen létre jő 1555-ben az augsburgi vallásbéke. Ez a birodalom minden, uralkodói jogkörrel bíró rendjének szabadságot enged arra, hogy maga határozza meg a területén egyedül követhető hitvallást, amely vagy a római, vagy az ágostai lehet csupán. Személyes vallásszabadság tehát nincsen: aki a fejedelem, illetve a hatóság vallásával nem ért egyet, annak számára csak a becsületben és vagyonával, családjával együtt való kivándorlás lehetősége van fennhagyva. Ez a rendelkezés — amelynek lényegét később a híres „*cuius regio, illius religio*“ tételbe (akié a föld, azé a vallás) foglalták össze — természetes következménye volt a német Landesherrek koraközépkori eredetű széleskörű egyházi jogosítványainak és annak, hogy, mint láttuk, a reformáció végrehajtása is az ő kezükbe került. Több, a fejedelmek vallási jogkörével kapcsolatos függő kérdést azonban tisztázatlanul hagyott ez a vallásbéke az elv világos kimondása mellett is és emiatt új viszályoknak lett csírájává, amelyek a következő században a

harmincéves háborúhoz vezettek. Maga a területiális vallásrendszer pedig Németországban egészen a 19. századig fennállott.

Igy jutott a lutheri reformáció Németországban nyugvópontra, miután a birodalom északi és középső részének tartományait és városait túlnyomóan meghódította volt s délen is maradtak erős pontjai. Egyházi tartományonként külön-külön voltak szervezve s mindegyikben maga a tartományfő volt a „szükségpüspök“: azaz ő gyakorolta az egyházkormányzó és bírói főhatalmat, de természetesen nem közvetlenül, hanem megbízottai, theologus- és jogász hivatalnokok és hivatalnoki testületek (konszisztóriumok) útján. Az egyes gyülekezetek, egyházközségek közvetlen vezetése kizárólag a lelkészek kezében volt, akik fölött szintén lelkészi jellegű egyének, a superintendensek gyakorolták a felügyeletet. Ez az egyházi életforma nagyon messze maradt az újszövetségi ideáltól, de az adott helyzetben a tiszta Evangélium kincsét őrző edény megformálására nem volt más, jobb lehetőség. Ezek a német protestáns gyülekezetek szilárdul állottak a Biblia és az ágostai hitvallás fundamentumán s a Luther szabad és hívő lelkének fénye még ott lebegett fölöttük, de már, az erősen intellektuálista Melanchthon hatása alatt, megindult a tanformulázás is és az ebből elkerülhetetlenül folyt, sokszor egészen kicsinyes és sivár theologiai viták — a középkori scholastika levetkőzhetetlen öröksége — már bensőleg is nagyon megosztották az evangélikus népet és vezetőit. Erkölcsi és műveltségi színvonala a reformáció német népének kezdetben nem volt a reformációelőttitől jelentékenyen elütő, de a lelkipásztorok, tanítók és a protestánsná lett vagy új, már protestáns alapítású egyetemek lelkiismeretes munkája folytán lassan, de folyvást emelkedett. A német nép többsége alig több, mint egy emberöltő alatt belenőtt a reformátori kereszténység lelki formájába a Luther értelme szerint — ami-

nek legmélyebb alapja kétségtelenül az volt, hogy ez az új lelki forma jobban megfelelt a lelkiiségének, mély és legtöbbször tudattalan válságszomjának a réginél; a legfőbb megkönnyítő tényezője pedig volt a Luther gyöngéd konzervativizmusa, amely a régi egyházi és különösen kultuszi formákat szinte észrevétlenül töké el az új tartalommal.

A reformációnak ez a lutheri típusa a Luther nyilvános fellépésétől számított egy emberöltő folyamán, jóformán csak Oroszország és a Balkán kivételével, Európa valamennyi országában és népe között éreztette hatását vagy nyílt, vagy lappangó beáramlással s ébresztett maga iránt, olykor csak válogatott lelkek kis köreibben, de legtöbbször szélesebb néprétegekben is, figyelmet és vonzalmat. Maradandóan gyökeret verni azonban a legtöbb helyt nem tudott, legalább is nem a kizárólagos uralomra jutás formájában: ahonnan nem az ellenreformáció szorította ki végleg és maradéktalanul, ott a svájci reformátori iránynak kellett a helyét átadnia, vagy legalább az uralmat azzal megosztania. Kizárólagos hatásterületeként a lutheri típusnak csak a skandináv országok maradtak meg. Dánia s az ugyanazon uralkodó alatt élő Norvégia, a dán fennhatóság alatt álló Izland, valamint a Dániától éppen a reformáció első éveiben függetlenül Svédország és az ennek hatalma alá tartozó finn nép mind közvetlenül Wittenbergből kapják a reformációt. Ennek gyors diadalrajutása azonban nem annyira magának a népnek a vágyakozásából, vagy az országrendek kívánságából, mint inkább a dán és a svéd uralkodók erélyes határozottságából magyarázható: ezek ugyanis hamar észrevették, hogy hatalmuk erősítésének milyen jó forrása lehet a tisztán nemzetivé átalakuló és államilag szabályozott egyházi élet és a szekularizálandó egyházi javak. Ennélfogva ők maguk vették kezükbe a reformáció ügyét s a nép és a rendek sok helyt igen élénk ellenzése közepette is rövidesen végrehajtották

azt, még pedig, az érzékenységet kímélendő, még a németbirodalminál is sokkal konzervatívabb formában, a püspök-érseki egyházszervezet megtartásával és a katolikus kultusz több külsőségének megőrzésével. A felülről való, nem ritkán erőszakos bevezetés ellenére is, a nép lelke hamar összenőtt a reformációval — legkorábban az evangéliumi mozgalomba már Svédországtól függetlenül bekapcsolódott finneké — úgy, hogy ezeknek a területeknek népessége ma is csaknem száz százalékgig követője az ágostai hitvallásnak.

ja. A SVÁJCI REFORMÁCIÓ ÉS HATÁSTERÜLETEI

Kevéssel a Luther föllépése után és nem kis részben annak a hatása alatt megindul az evangéliumi reformáció Svájcban is, azoknak az egymással laza politikai szövetségben álló apró polgári és parasztköztsaságoknak a területein, amelyek a 14. század végéig véres és dicsőséges harcokban verekedtek ki függetlenségüket a Habsburgoktól és minden más környező hatalomtól. Ezek a területek természetesen a legbensőbb kulturális összeköttetést tartják fenn a német birodalommal s különösen művelt és gazdag nagyobb városaik régtől fogva melegágyai a humanista reformeszméknek. Az egyházi élet megújítása, a papi és pápai befolyásnak a közéletből kiküszöbölése iránt pedig már csak a független köztársasági szellemből folyólag is igen erős a sürgető vágy mindenfelé. De a legkomolyabb hazafiak látják a svájci nép függetlenségének és erkölcsi megtisztulásának egy másik nagy akadályát is: a külföldi uralkodók hadseregeiben zsoldért való szolgálatot és tekintélyes svájciaknak a zsoldostoborzás előmozdítása érdekében való rendszeres megfizetését az érdekelt külföldi hatalmak által. Humanista reformeszmékkal, erős egyházi és politikai reformvággyal van tele a lelke annak az ifjú világi papnak, Zwingli Ulriknak (1484—1531), aki már mint

jónevű és nagy tudású prédikátor lesz 1518-ban a zürichi nagymünster plébánosává. Forrongó lelkében akkor jut tetőpontjára a kikristályosodás, amikor az Erasmus hatását felváltja nála a Lutheré. Ettől tanulja meg az Evangélium legmélyebb értelmét, a hit által való megigazulást, amely központból azonban theologiai világnézetét és reformátori programját egészen önállóan s Lutherrel szemben hovatovább mind erősebben kiütköző egyéni vonásokkal alakítja ki. Hite nem annyira gyermekileg egyszerű és prófétailag mély, mint a német baráté, viszont világ- és életfölfogása jóval egyetemesebb amazénál. A hit dolgairól való gondolkozásában, humanista hatás alatt, jóval erősebben érvényesülnek az ész, a ráció szempontjai, mint Luthernél, aki az észnek a hit dolgaiba beleszólását szentségtörő merényletnek tekintette, amíg a Zwingli képzettségébe már korán a scholastikától és a mystikától mentes, erős antik-keresztény filozófiai szálak is szövődtek bele. Filozófiai iskolázottsága is, theologiai meggyőződése is erős deterministává tette: a predestináció tana, amelyet Luther a kegyelem abszolútsága szempontjából hangoztat, nála egységes és következetes világnézetévé lombosodik. Gondolkozásának következetességéhez társult a soha klastromban nem élt világi papnál a gazdag és sokoldalú világ- és életismeret, a nagyon fejlett politikai ösztön, a rendkívüli gyakorlati érzék és megvalósító erély. Innen van, hogy 1522-től teljes nyíltsággal és tervszerűséggel megkezdett reformátori munkája a Lutherénél jóval radikálisabb: Zürich már a következő esztendőben egyszerre és teljesen szakít a régi egyházzal és hitrendszerével s az egész egyházi gyakorlatot, a szertartásokat is, evangéliumi őskeresztény mintára, itt-ott még ezen is túllevő puritánssággal alakítja át. A mozgalmat jogilag egészen az államhatalmat kezében tartó városi tanács vezeti: Zwingli a politikai hatóság egyházvédő feladatáról és reformátori jogáról elvileg éppúgy gondolkodik, mint Luther,

sőt ő még nagyobb bizalommal teszi le az Evangélium ügyét a felsőség kezébe. Ezért, egész reformációja jóval radikálisabb jellege ellenére, ő sem hajlandó közösséget vállalni az anabaptista népmozgalom politikailag is aggasztó, szektás rajongásával. Zürich példája nyomán a svájci szövetség legnevezetesebb városállamai, elsősorban a humanista szellemmel telített Bern és Basel, szintén befogadják a húszas évek végéig a reformációt, csak az őskantonok konzervatív parasztsága nem akar hallani róla. A vallási ellentét szélsőségesen kielezte a városi és a parasztkantonok között már a reformáció előtt is rég megvolt, a zsoldoskérdés által súlyosbított politikai ellentéteket s egymással gyűlölködve szembenálló politikai és katonai szövetségekbe tömörítette a két felet. Zwingli, akiben reformátori munkája egy pillanatra sem szorította háttérbe a politikust és a hazafit, elérkezettnek látta az időt a svájci szövetség laza kapcsainak megerősítésére, amit egy új politikai átszervezéssel akart elérni, Zürich kezébe összpontosítva a hegemoniát az egész Svájc fölött. Ezt találta volna a legjobb módnak Svájc politikai függetlensége erősebb alátámasztására s egyben az evangéliumi reformáció jövőjének biztosítására is. Mivel pedig az őskantonok az ő ellenességgel, Habsburgi Ferdinánddal akartak szövetkezni, Zwingli egészen természetesnek találta, hogy a maga részéről meg az evangélikus németbirodalmi rendekkel keresen kapcsolatot. Ennek az eszmének nagy támogatójára talált a reformációért őszintén lelkesedő, de különben tisztátalan jellemű, kapkodó Fülöp hesseni tartománygrófban s kettőjük politikai tervezgetése egészen egy nagy európai habsburgellenes koalíció merész, de nem irreális gondolatáig eljutott. Előbb azonban a német rendek és a svájci kantonok szövetkezésének ügyét kellett volna nyélbeütni, de ennek viszont múlhatatlan előfeltétele volt a Zwingli és Luther között az úrvacsoratanban támadt ellentét elosztatása, vagy legalább elsímí-

tása. Ez az ellentét már a húszas évek közepétől kialakult s egyre elmérgesedettebb theologiai, de a személyeskedéstől sem ment vitatkozás forrásává lett a két nagy ember és theologus suite-jük között. A Zwingli humanista bibliakritikai szelleme az úri szent vacsorát szerző Krisztusnak eme szavait: „ez az én testem, ez az én vérem“, tisztán jelképes értelemben fogta föl s az úrvacsorában egészben véve nem nagyon volt hajlandó többet látni a keresztyén gyülekezet emlékünnepléyszerű hitvallási aktusánál. Luthernek mystikus hajlamú mély keresztyén kegyessége ezt a fölfogást az úrvacsora szentségtelen megüresítésének tekintette: ő a lelke minden szálával ragaszkodott Krisztusnak a szent vacsorában való reális jelenlétéhez. Ez a keresztyén léleknek igen fundamentális üdvtapasztalata ugyan, de mikor Luther theológiailag is ki akarta fejezni és Zwinglivel szemben megvédelmezni, scholastikus tanulmányainak és katolikus emlékeinek hatása alatt nehézkes és az evangéliumi egyszerűséggel s tisztasággal nem nagyon összhangzó fejtegetésekbe bonyolódott. A Fülöp tartománygróf által összehozott 1529-iki marburgi colloquiumon a két teljesen más szellemi alkatú és iskolázottságú nagy ember nem tudta megtalálni egymás szívében át a theologiai közös nevezőt s a nagy szövetkezés terve meghiúsult. A svájci evangélikus pártnak élén Zwinglivel, magára hagyatottan, bensőleg is meghasonolva kellett fölvennie a katolikus őskantonokkal a harcot. A kappeli csatában (1531) emezek győztek s a tábori prédikátorként szintén kivonult Zwingli halva maradt a csataterén, egyházi és politikai reformeszméinek következetes vértanújaként. A reformáció svájci haladását azonban első nagy ihletőjének ez a tragikus vége csak ideig-óráig bírta feltartóztatni: a nagyobb városokban zavartalanul fennmaradt és fejlődött tovább a Zwingli-típusú puritán, radikális, erősen intellektualista és ethikus jellegű reform, amelynek még egy különösen

kiemelkedő vonása volt nagy szociális felelősségérzete. A Zwingli-féle úrvacsoratan pedig a Svájccal határos német városokban is terjedni kezdett. Egészen véve mindamelllett mégsem volt meg az a szuggesztív ereje a Zwingli-féle típusnak, mint a Lutherének: megérzett rajta, hogy Zwingli inkább az íróasztal mellett lőn reformátorrá, semmint a térdein, a kegyelmes Istenért való vívódásban. Így ez a típus végtére is csak egy szűkebb körre szorítkozó s esetleg nagyon gyorsan elsekélyesedő humanisztikusán árnyalt változata maradt volna a reformációnak, ha egy új, csodálatosan fölényes személyi erőnek a föllépése át nem alakítja s meglepően új mondanivalókkal el nem tölti.

A mai nyugati „romand“ Svájc a reformáció századának elején még nem tartozott bele a helvét köztársaságok szövetségébe, hanem szinte áttekinthetetlen tarkaságban egyházi és világi kis territóriumok tömkelegére oszlott. Ezek közül emelkedett ki, előnyös földrajzi helyzetéből következő forgalmi és kereskedelmi jelentőségével, Genf városa. Ez, a maga önérzetes, keménynyakú polgári arisztokráciájával fokozatos erőfeszítések után 1531-re függetlenítette magát a savoyai hercegnek már addig is nagyon gyenge lábón állt főuralmától és belépett a helvét államszövetségébe. Minthogy ebben a küzdelemben legfőbb támasza az akkor és ama viszonyok közt igen hatalmas berni állam volt, amely már évek óta bevette a reformációt, e kapcsolat hatása alatt egészen természetesen fölmerült Genfben az a törekvés, hogy a politikai függetlenséggel együtt s annak biztosítékául az egyházi is kivívassék. Annál érthetőbb volt ez a törekvés, mert addig a savoyai herceggel együtt a genfi püspök is igényelt magának bizonyos politikai fennhatóságot a város fölött. A genfi tanács és nép tehát túlnyomólag a politikai önállósulás ösztönéből karolta fel s hajtotta végre 1535-re a reformációt. A város első reformátora, a tüzeslelkű, erős jellemű, de következetes

szervező munkára kevésbé képes Farel Vilmos csakhamar megdöbbenve látta, hogy a hitelvek és az egyházi élet átalakulását nem követi az evangéliumi eszményeknek megfelelő erkölcsi megújulás: az ősenfi polgárok hirhedt könnyűvérűsége a régi egyházi rend fékének eldobása után bántóbban jelentkezik, mint valaha.

Ekkor került egészen váratlanul szeme elé egy, irodalmi nevére már ismert fiatal, alig 27 éves tudós: Calvin (eredetileg Cauvin, magyaros átírással Kálvin) János, aki épp úgy, mint Farel, franciaországi eredetű volt (1509—1564). Már gyermekkorában kitűnt óriási észtehetségével, akaraterejével és erkölcsi bátorságával. Jogi pályára készült, de érdeklődése és szellemi munkája javát már nagyon korán lekötötte a humanizmus, előbb csak irodalmi és tudományos értékeivel, általános embereszményével, majd vallási oldalával is, amely legkomolyabb lelkületű képviselőit Franciaországban is már évtizedek óta az evangéliumi elmélyedés felé terelte. A zárkózott lelkű ifjúban, aki családirag nagyon erős katolikus nevelésben részesült, de viszont római papi képzésben sohasem, csakhamar megindult egy, a részleteiben máig sem ismert lelki fejlődési folyamat, amely teljes volt rendkívüli belső vívódásokkal s tetőpontjára akkor jutott, amikor Parisban hatása alá került a főleg Luther írataiból táplálkozó titkos evangéliumi mozgalomnak. Nemsoká úgy érezte, hogy dönteni kell és már a harmincas évek elején meg is történt ez a döntés: Isten a lelkét — ennyit árul el csak belőle — „egy hirtelen megtérés által engedelmességbe igazta.“ Ettől fogva egyszerre és radikálisan szakít régi egyházával, amit mindenestre nagyon megkönnyít számára az, hogy ő már a második reformatori nemzedékhez tartozik, aki előtt mások megtörték az utat s így őneki éppen az úttörés bizonytalanságaival nem kell többé küzdenie. De a legbensőbb oka annak, hogy ő belőle jóformán egyszerre kész reformátor pattan ki, mégsem ez, hanem szellemi

egyéniségének voluntarisztikus alapjelleme, amelynél fogva ő a megigazító hitben nem annyira a bizalomra, mint az engedelmességre teszi a hangsúlyt s vallása nem annyira elnyugovás a mindenható kegyelemben, amely a hívő bűnös egyént igazzá teszi (mint Luther-nél), hanem sokkal inkább engedelmisség a kegyelmes Isten souverain akaratának, amellyel ő az egész világban és az egész emberéletben — tehát nem csupán a hívő egyén életében — maga-magát akarja megdicsőíteni. Ez az engedelmisség megtérése után nyomban arra készítette, hogy addigi óvatos visszavonultságából kilépve, nyíltan föllépjen az evangéliumi reformáció mellett Parisban és egyebütt, aminek következtében végre is menekülnie kell hazájából. Bujdosása közben írja meg alapvető művét *Institutio Religionis Christianae* (Tanítás a keresztyén vallásra) címmel, amelynek első, 1536-iki baseli kiadását később az évek során folyvást javította, bővítette és elmélyítette, amíg végső alakjában az evangéliumi reformáció gondolatrendszerének legteljesebb és soha utói nem ért klasszicitású összefoglalása és kifejtése lett, ugyancsak Calvin által készített francia szövegében pedig a francia irodalmi próza egyik legkorábbi remeke.

Ez a fiatalember utazott keresztül Genfen az 1536-ik esztendő közepén s erről sejtette meg valami különös intuícióval Farel, hogy Genfnek őreá van szüksége a reformáció erélyes és következetes betetőzésében. Pedig Calvinnak esze ágában sem volt Genfben megtelepedni és a reformáció gyakorlati küzdelmeibe belevetni magát: ő tollával akarta tovább is szolgálni a reformáció ügyét az *Institutio* első kiadásának európa-szerte nagy erkölcsi sikere után, s e végből el akart húzódni valamelyik nagy svájci vagy német tudományos központba. De Farel oly ellenmondást nem tűrő szorongatással lépett föl vele szemben, hogy engedelmisségbe igazított lelke Isten parancsszavát vélte kihal-

iani az emberi hívásból s kedve és hajlamai ellenére ott maradt Genfben, a Farel segítőtársának.

Itt csakhamar készen lett programjával: a reformáció hitbeli alapelveiből levonni a következményeket nemcsak az egyéni, hanem a közösségi élet minden vonalán is és így bizonyítani be ország-világ előtt, hogy az evangéliumi reformáció nem rontja, hanem emeli az erkölcsi színvonalat. Gyakorlati tevékenységének dőnther tetlenül szilárd alapot a bibliai predestináció-tan adott. Ezt egy értelemben vallotta többi nagy reformátortársával, akik a Biblia alapján szintúgy tanították, mint ő, hogy minden ember üdvössége, illetőleg kárhozata az örökkévalóság szempontjából tekintve egyes-egyedül az igazságos és irgalmas Isten elve elrendelésétől függ, amelynek következtében némelyeket minden érdemükön kívül kiválaszt az üdvösségre, másokat pedig, az erendő és a cselekedeti bűnök méltó büntetéseként, kárhozatra vet. De amíg ez a tan Luthernél csupán a kegyelem mindenhatóságának biztosítását és minden emberi érdem abszolút kizárását szolgálja, Zwinglinél pedig egy filozófiailag is következetesen átgondolt világnézetnek a keretét alkotja elsősorban, addig Kálvinnál a mellett, hogy természetesen ezeket a szerepeket is elsőrangúan betölti, egyszersmind óriási gyakorlati jelentősége is van. Nevezetesen a predestinált egyén és az ilyenekből álló egyház — az igazi egyház természetesen csak ilyenekből állhat — tartozik a maga választott voltát nemcsak napról-napra szilárduló hittel hinni, hanem a világ előtt szent étellel meg is bizonyítani s ez által is növelni Isten dicsőségét. Ebben a meggyőződésében rátette az életét arra, hogy Genfben a tiszta evangéliumi tan alapján szigorú egyházi fegyelmet teremtsen, amely a választottaknak hitben és erkölcsben való megszentelődését napról-napra jobban előmozdítja és ellenőrzi, a nem választottakat pedig — akik tehát csak külsőleg és látszólag tagjai az igazi egyháznak — legalább féken

tartja. Ehhez a fegyelmezéshez, főként pedig ehhez a főkentartáshoz már most Calvin is igénybe óhajtotta venni a világi hatalom segítő jobbát, mert hiszen reformátortársaival, valamint az egész keresztyén közép- és ókorral együtt ő is minden ingadozás nélkül vallotta azt az elvet, hogy az állami felsőség, általában a politikai hatóság, mint ilyen is tartozik támogatni, ha kell, akár fizikai eszközökkel is, Krisztusnak és az ő látható egyházának ügyét. Azonban Calvin, ellentétben a reformáció addigi főirányaival, igényelte ugyan a világi hatalom segítségét, de erélyes következetességgel távol kívánta tartani annak az egyház beléletébe való bármiféle közvetlen beavatkozását. Újszövetségi alapon teljesen át volt hatva az egyháznak — a látható egyháznak is — szellemi önjogúságától, és elviselhetetlen volt számára az a gondolat, hogy az államhatalom az egyház spirituális tevékenységének gyakorlásába, tehát a hitbéli és erkölcsi fegyelmezésbe is, a maga avatatlan kezével belenyúljon. Ezért már kezdettől fogva olyan szervezetet igyekezett adni Genf evangéliumi egyházának, amely az állammal való szoros együttműködés mellett is biztosítsa az egyház belső függetlenségét minden hitbéli és erkölcsi kérdésben. A bibliai őskeresztyén mintára a lelkipásztorok és doktorok (tanítók, tanárok) hivatala mellé felállította az egyházban a fegyelemre ügyelő presbyterek és a rendszeres szeretetmunkát (szegény- és beteggondozást stb.) végző diakónusok tisztét s ezzel az egyháznak belső, autonóm erőt biztosított, mert minden lényeges, Istenszabta funkcióját a saját életéből bibliai előírás szerint kinőtt szervekkel akarta végeztetni.

Természetes, hogy Calvinnak ezt az elvi álláspontját a hatalmára féltékeny genfi városállam nem egykönnyen vállalta s még kevésbé volt hajlandó ellenkezés nélkül vállalni a Calvin presbyteri testületének vasfegyelmét az erkölcsiben addig ugyan kevés fegyelmet ismert ős genfi polgárság és köznép. Calvin ezért

már genfi szolgálata elején emésztő harcokba bonyolódik úgy a hivatalos állami, mint a hangadó társadalmi tényezőkkel. Több mint három esztendőre számkivetik is a városból, ami neki igen nagy lelki megkönnyebbülést jelent, Genf azonban nem bírja tovább nélkülözni fölényes elméjét, rendező vaskezét és megvesztegethetetlen jellemszilárdságát, s az Isten akaratának keserves lelki küzdelem után „áldozatra vitt szívvel“ engedelmeskedő Calvint visszahívja. Még ezután is csaknem másfél évtizedes (1541—1555) rettentő küzdelmébe kerül — amelynek során akárhányszor az élete is kockán forog — amíg a város hatóságait és népét át tudja gyúrni Isten dicsőségének szolgálatára az ő magasztos és tökéletesen önzetlen elgondolásai szerint. Állása mindvégig csak az egyszerű, nagyon szerényen javadalmazott prédikátoré, de szellemi és erkölcsi fölénye előtt végre a legmakacsabb ellenfelei is meghódnak. Az aztán emberileg nagyon is érthető, hogy a hit és az erkölcsök tisztaságáért folytatott, megalkuvás nélküli küzdelmében már csak az ellene szakadatlanul megújuló nyílt támadások és aknamunkák következtében sem, de egyéni vérmérsékletének indulatossága folytán sem tudta mindig megtartani az evangéliumi határokat s gyakran visszasett az ótestamentom szigorába, amely testi fegyverekkel kívánta orvosolni a lélek bajait is. Ez az ő egyéniségében rejlő vonás az egyik, ha nem is az egyetlen oka annak, hogy Genfben a reformáció művét úgy a hitbeli, mint az erkölcsi eltévelyedések megtorlása terén igen sok durva erőszakosság sötétíti el, egészen a halál-, sőt kínhalálbüntetésig menőleg. Azonban éppen az ezek közül legismertebb esetben, a szentháromságtanellenes spanyol Servet Mihály tűzhalálában (1553) különös világossággal megállapítható, hogy ezért és minden hasonló protestáns autodafé-ért elsősorban és döntőleg az egész kor lelkébe még nagyon mélyen beidegzett antik-középkori keresztyén koncepció a felelős, amely szerint az

„eretnekek“, már mint ilyenek, az állami és társadalmi rend megbontói és már csak ezért is halált érdemelnek. Különbösen éppen a Servet-pör idején, ettől egészen független ellentétek miatt, a Calvin egész tekintélye és befolyása nagyon is gyöngye lábbon állott Genfben az államhatalom akkori viselői és az uralkodó politikai párt előtt s a hivatalos körök nagyon szívesen engedték volna futni Servetet, már csak azért is, hogy a gyűlölt, bár nélkülözhetetlen reformátoron egyet üssenek — ha a szomszédos svájci államok és a legnagyobb európai tekintélyű protestáns theologusok egyértelműleg és elvi alapon nem követelték volna a közveszélyes eretnek halálbüntetését.

E sötét vonás ellenére is a Calvin szelleme és akaratereje Genf államát és társadalmát az akkori egész Európában páratlanul álló erkölcsi magaslatra emelte, amelyből azonban a politikai tekintélynek és az anyagi jólétnek is nem közönséges foka származott. A fényűzés könyörtelen üldözése és a kemény munkakényszer, úgyszintén — a Luther által is vallott középkori felfogással ellentétben — a tisztességes kamatszedés megengedése hatalmasan föllendítette az ipart és a kereskedelmet, előmozdította a tőkeképződést. A szegényüggyel való állandó foglalkozás lehetlenné tette a belső társadalmi forrongásokat, amíg a politikai vezetés egyensúlyát a Franciaországból és egyebünnen hitük miatt kiüldözött reformátusok bevándorlása folytán előállott új polgári rétegnek nagyobb erkölcsi súlya és tágabb látóköre biztosította. Külpolitikailag is nagyban megnőtt Genf tekintélye a maga több oldalról is nagyon veszélyeztetett helyzetében, s ezt elsősorban szintén reformátorának köszönhetette, aki az egész keresztyén Nyugatot, sőt közép és keleti Európa egy részét is behálózó hatalmas levelezése útján nemcsak a tiszta Evangélium, de vele együtt Genf ügyét is az ethikus és spirituális diplomácia egy nemével nagyon eredményesen tudta képviselni.

A Calvin megalkotta típusban bontakozott ki a protestantizmus először a német-skandináv kultúrákörből s lett jórészt már az ő messze szétágazó tevékenységének hatása alatt világtényezővé. Hitbeli élményei és teológiai felfogása egy nagyon szerencsés összetételt jelentettek a Luther gondolatvilágának ősz mélységei és a Zwingli-féle rendszer átfogó pillantása, kritikai radikalizmusa között. Különösen a nagy, keserves belső vita-kérdésben, az úrvacsora kérdésében látszott ez meg, ahol a minden scholastikus előítélettől mentes, de különben nagyon mély hitéletű, a Krisztussal való „unió mystica“ mélységeit is ismerő Calvinnak sikerült megtalálnia azt a teológiai fogalmazást, amely a szembenálló két tábor legtöbb jogos lelki érdekét kielégíthette (a hívő lélek az úrvacsorában a Szentlélek csodás munkálkodása által valósággal táplálkozik a Krisztus testéből és véréből, amelyek azonban nincsenek az úrvacsorai jegyekkel együtt helyileg jelen). Ezzel a tanításával a német Svájc zwingliánus irányú theologusait hováinkább sikerült megnyernie, aminek következtében a Zwingli-féle típus önállósága nemsoká meg is szűnt, annál inkább, mert hiszen a kálvini reformáció a külsőségekben, kivált az istentisztelet berendezésében a Zwingliéhoz hasonló radikális és puritán elveket követett, noha itt is elmélyítéssel. A lutheri irányú német theologusok zöme viszont a Calvin közvetítő jellegű úrvacsoratanában burkolt Zwingli-féle szellemet gyanított és mereven visszautasította azt. A német birodalom egyes tartományaiba azonban, így főként a pfalzi választófejedelemségbe, az ultralutheránus theologusok kemény ellenállása mellett is behatolt a Calvin úrvacsorataná és vele egész teológiája s épp itt, a Pfalzban született meg a kálvini reformatori iránynak világszerte legelterjedtebb hitvallási irata, a Calvin két német tanítványától írt Heidelbergi Katekizmus (1563).

Legteljesebb hatását a Calvin szellemének kohójá-

ban új egységgé formált svájci reformátori típus három nyugati népnek: a franciának, a hollandnak és a skótnak a kebelében fejtette ki.

A francia királyoknak a kúriával (1516) kötött előnyös konkordátumuk rendkívül erős befolyást biztosított az egyház életére s egyben egyházi részről az államkincstárba folyó busás jövedelmeket is. Politikai érdekük tehát a létező egyházi állapotok fenntartását javallta, lelki hajlandóság pedig megint csak minél kevesebb volt bennük az egyházi reformeszmék megértése iránt. Ezért, noha a humanista irányú, de evangéliumilag is elmélyülni kezdő egyházi reformtörekvések az udvarig és a királyi családig felhatoltak, semmiféle bátrabb és következetesebb reformációs fellépés nem számíthatott az államhatalom részéről kíméletre. A század közepétől fogva már máglyával is üldözött francia protestánsok száma ennek ellenére sem apadt, sőt a nemzet legintelligensebb rétegeiből folyvást növekedett, kivált azután, hogy elhatározóan hatása alá kerültek nagy honfitársuknak, Calvinnek, aki főképp a keze alatt nevelkedő ifjú igehirdetők által, de a szellemi érintkezés más módján is, valami egészen rendkívüli hitvalló hősiességet volt képes beléjük sugallani s igazi mártírnemzetséggé nevelte a „hugenottákat“. Az üldözöttek, mély és minden ízében öntudatos hitük mellett a szervezkedésben keresnek erőt s a Calvin egyenes útmutatásaival élve, már 1559-ben egységes országos egyházszervezetet hoznak létre, az ú. n. „zsinatpresbyteri“ egyházalkotmányok legelső klasszikus mintáját, amely egyben legelső megvalósulása — szintén a Calvin szíve szerint — az államtól teljesen független (mert hiszen attól egyenesen üldözött), újszövetségi elgondolású autonóm egyháztípusnak is. A gyors vérbefojtástól a rettenthetetlenül hithű hugenotta egyházat az óvja meg, hogy a polgárság és a köznemesség után a főnemesség egy része is magáévá teszi a reformáció ügyét, a legértékesebbek egészen személyes lelki

szükségletből, a többiek inkább csak azért, hogy egyrészt a királyi házzal, másrészt egy főnemesi ellenpárttal való politikai ellentétüket ezzel is jobban kihangsúlyozzák. A nagyhatalmú főnemes családok védelme alatt a reformáció most már szélesebb körökben is elterjed — noha a francia nemzet zöme így is érintetlen marad tőle — s nyugodtabban kifejtheti vallási és erkölcsi nevelő határait, amelyek ebben az állandó nyomás alatt állt kisebbségben egy, az alkotó és termelő munka meg az alázatos szenvedés terén egyaránt különösen értékes embertípust termeltek ki. De ugyanakkor végzetessé is válik a reformáció ügyére nézve a politikus nagyurak támogatása, mert a vallásszabadság ügye ettől fogva mindinkább egybekapcsolódik az abszolút királyság ellen utolsó nagy harcaikat vívó rendi érdekekkel és amikor ezeknek a francia politikai fejlődés már rég kialakult tendenciája folytán bukniok kell, velük együtt bukik el majd a reformáció ügye is a következő század folyamán. Addig azonban a kálvini reformáció szelleme a francia művelődésnek majdnem minden ágára reányomta a maga bélyegét, habár az előbbi okból kifolyólag nem maradandóan. Ilyen, kezdettől fogva véresen üldözött protestantizmus volt a németalföldi is. A mai Hollandia és Belgium területe a 16. század elején csaknem ugyanolyan tarka szövődménye volt számos egyházi és világi kistérritóriumnak, mint korábban a mai Svájc. Ezek egy része azonban már burgundiai örökségképen V. Károlynak jutott, aki azután a század közepéig lépésről-lépésre szerzi meg a többit is és spanyol koronájának főségé alatt úgy politikai, mint egyházi szervezet tekintetében teljesen egységes államot akar belőlük alakítani. Már ezért, de a Károly személyes hajlamainál fogva is ki volt zárva, hogy a német birodalomból ide is korán behatoló reformáció akár az állami, akár az egyházi hatalom részéről jóindulatra találhasson. A hatalom birtokosainak szemében annál indokoltabb a reformáció

elleni nagyon kemény fellépés, mert az először csak humanisztikus, majd lutheri irányú csöndesebb reformmozgalomnak az anabaptisták előtérbe lépése egyideig forradalmi jelleget kölcsönöz. Németalföldön szenvedtek ki a reformáció legelső vértanúi, két fiatal antwerpeni szerzetes, 1523-ban s később több ezerre ment az áldozatok száma. Azonban a mozgalom ennek ellenére sem volt feltartóztatható: a csöndes szenvedésre kész hitvallók az ötvenes évektől kezdve elhatározóan a Calvin szellemének a befolyása alá kerültek s ezzel új energiát nyertek nemcsak a kitartásra, de a szervezkedésre, sőt később a hősiesség ellenállásra is. A legsúlyosabb üldözöttség közepette megszervezték kálvini mintára egyházaikat, majd kezdet fogtak a spanyol politikai és gazdasági nyomás ellen feltámadó nemesi és polgári ellenállással és & predesztinációhit rendkívüli energiától fűtötten kitört 2 legendás hírű vallási és politikai szabadságháború, amelyet a spanyol koronának az egész reformáció történetében páratlan tömeges vérengzéssel sem sikerült elfojtani. Ez végül is (1579) a hét északi tartomány elszakadására, harminc év múlva politikai és vallási önállóságának elismertetésére és a kálvini tanok alapján szervezett református egyháznak államegyházzá emelésére vezetett, amely legutóbbi tény azonban nem zárta ki elég széleskörű türelem gyakorlását az új állam más vallásfelekezetű polgárai iránt (a néhány tartományban eleinte még többségben volt római katolikusok iránt is).

Ugyanígy kiváltságos helyzetet vívott ki magának a kálvini típusú református protestantizmus az akkor még külön államiságú Skóciában. Itt már a középkor óta az volt a helyzet, hogy a tulajdonképeni politikai hatalmat a nemesség gyakorolta, amelynek egyben nagyon kiterjedt egyházi jogosítványai is voltak. Az önmagában nagyon gyenge korona viszont a rendiség elleni harcában a nagybirtokú — állítólag az ország fele területével rendelkező — főpapságra támaszkodott. Magától adó-

dott tehát az a helyzet, hogy a királyi hatalom a főpapság érdekében ellenezni, a nemesi rendek ellenben támogatni fogják a reformációt. Ennek első hirdetője a már a húszas évek végén vértanúhalált halt Hamilton Patrik volt, a királyi családdal rokon ifjú lutherkövető. Az üldözés állami és egyházi részről itt is elég kegyetlenül lép föl, de erejét nagyban elveszi a fő- és a köznemesiségnek mind nagyobb mértékben a reformáció pártjára állása. Ennek egyszersmind nemzeti és politikai háttere is van, mert a francia dinasztikus rokoni kapcsolatokban álló királyi család éppen ezzel a Franciaországhoz simuló politikájával hovatovább teljesen elidegeníti magától a nemesi rendeket. A bűbájosán szép, de teljesen ledér s a reformációval nem rokonszenvező Stuart Mária uralkodása alatt kiélesedik a helyzet. Ekkor kerül a skót reformáció vezetése Knox Jánosnak a kezébe, aki az egyik legelszántabb és legkövetkezetesebb tanítványa volt a genfi mesternek. Ez az „emberi arctól sohasem rettegett“, hitéért gályarabságot is szenvedett óriási szenvedélyű, de egyúttal hatalmas szervezőképességű ember ellenállhatatlan erejű szavával és tollával teljesen kálvini jelleget nyom az egész skót reformációra, puritánságban, ótestamentumi zordonságban és ádáz antiromanizmusban még magán Calvinon is túltéve. Knox szellemi hatása a politikai fejleményekkel együtt már 1557-ben szövetségbe — a később híressé vált skót covenant-ek legeljébe — tereli a nemességet, amely a parlamentben már három év múlva betetőzi a reformáció művét a református konfesszió kizárólagos államvallássá emelésével, amibe a Stuart Mária trónvesztésével a korona is kénytelen beletörödni. A római katolicizmus ettől fogva teljesen elveszítette Skóciában a talajt — követőire halálbüntetés szabattott — s egészen a legújabb időkig a skót nép lett a világnak legtisztábban református népe, amelynek életében a Calvin szellemének nagyon sok nemes hatása állandósult: a keresztyéni lelki mélység, a hitélet

rendkívüli öntudacossága mellett különösen a magán- és közéletbeli erkölcsi puritánizmus.

3. VEGYES HATÁSTERÜLETEK

A megelőzőkben előadottakon kívül még Európának számos olyan, a reformációtól többé vagy kevésbbé érintett országa is volt, amelyekben sem a tiszta lutheri, sem a tiszta svájci (kálvini) reformációtípus nem tudott egyeduralomra kerülni, hanem a különböző fő- és mellékirányok igen változatos együttessége és ezzel együttjáró hatáskeveredése állott elő. Ez egy helyütt oly mérvű volt, hogy egy viszonylag új reformációtípus jött létre belőle. Más helyeken a különböző reformátori típusok egyike sem tudván a többit asszimilálni, sem azokkal összeötvöződni, megmaradtak a maguk egymásmellettségükben egészen napjainkig. Végül néhol az egymás mellett ható különböző reformátori irányok mindegyikén sorra erőt vett az önmagát újra összeszedő régi egyház ellenreformációs szervezkedése szoros szövetségben a politikai hatalommal és a népszellemmel, úgyhogy ezeken a helyeken a reformáció hatása mondhatni nyom nélkül eltűnt s egészen mindmáig csak elenyészően kis mértékben található némi újabb keletű protestantizmus.

A viszonylag újat adó vegyes típus keletkezésének Anglia volt a színhelye. A szigetországnak a kontinensétől egyébként is több tekintetben elütő fejlődése vallási és egyházi képének kialakulásában is nyomot hagyott. Egyetemes nagy egyházi reformvágy az angol nemzetet egyáltalán nem hatotta át: a Wiclif-féle mozgalom erőteljesen biblikus és rómaellenes eszméi az értelmesebb írni-olvasni tudó kisemberek között lappangva éltek ugyan, de a mozgalom erőszakos visszaszoríttatása óta szélesebb körben nem hathattak. Az egyetemeken s az alsóbbfokú iskolák legjaván virágzó humanista tanul-

mányok viszont előidéztek — magának Erasmusnak személyes befolyása alatt — bizonyos evangéliumi elmélyedést, de csak egy kis szellemi arisztokrácia ügye maradtak. Maga a király, a tehetséges, de alsóbbrendű ösztöneinek parancsolni nem tudó VIII. Henrik is beletartozott ebbe a szellemi arisztokráciába, nem közönséges humanista képzettséggel rendelkezett, de a mellett a scholastikus teológiában is meglehetősen jártassággal bír s a gyökeresebb egyházreform gondolata egészen távol állt lelkivilágától. Azonban már elődeitől abszolutisztikus irányú politikai törekvést örökölt, amelynek személyes hajlamai is nagyon megfeleltek, s miután a régi híres rendi parlamentet már elődei meglehetősen megpuhították, ő a rendiség legutolsó erős oszlopát, az egyházat és a papságot akarta minden külföldi befolyástól független engedelmes szolgájává tenni a koronának, az egyházi javakat pedig hasznosítani a kincstár számára. A kitűnő alkalmat erre meghozta a VII. Kelemen pápával való összeütközése, aki politikai okokból húzta-halasztotta s végül is megtagadta Henrik ama óhajának teljesítését, hogy bontsa fel, azaz nyilvánítsa kánoni okokból érvénytelennek Arragoniai Katalinnal, testvére özvegyével kötött házasságát. A király, akit — a Boleyn Annához vonzó testi szenvedélye mellett — hatalomtelje egyházi téren is leendő érvényesítésének vágya fűtött, merész lépésre szánta el magát: erőszakos nyomással magát ismertette el a klérus által az angol egyház fejének, a pápai jogokat Anglia határain belül semmisképpen nyilvánította, illetőleg a pápai jövedelmekkel együtt a korona számára konfiskálta, az új canterbury-i érsekkel felbontatta házasságát s 1534-ben a parlamenttel fölállította a legmoverebb államegyházi rendszert, amelyben „a legfőbb földi egyházfő“ a király. Abszolút hatalmának ez újabb megteljesedésével élve, Henrik a klastromokat pár év alatt bezáratta, azoknak tetemes javaival és kincseivel a maga kincstárát, meg a hozzá hű

nemesség gazdasági erejét gyarapítva. Egyébként azonban a kontinentális reformációhoz való csatlakozás gondolatát, rövid átmeneti ingadozás után végleg elutasította magától. Pedig már ekkor sokan voltak az egyházi és világi előkelők között — elsősorban maga a canterbury-i prímásérsek, a későbbi vértanú Cranmer Tamás — akik vagy az egyházi függetlenség betetőzése érdekében, vagy többé-kevésbé mély vallásos meggyőződésből is, az evangéliumi reformáció felé hajoltak. A pápától való jogi elszakadás különben is természetesen hozta magával, hogy az országba egyre bővebben áramlottak be úgy a németbirodalmi, mint a svájci reformatori irányok eszméi. Henrik azonban el volt szánva, hogy ezeket az eszméket, amelyeket végül sem talált beleillőknek abszolutisztikus egyházpolitikai programjába, épp oly kíméletlenül vérbefojtja, mint amilyen könnyörtelenül torolt meg a királyi egyházfősséggel szemben tanúsított minden ellenállást. De 1547-ben bekövetkezett halála után, kiskorú fiának, VI. Eduárdnak kormánya határozott lépéseket tett az államegyháznak evangéliumi szellemben való megreformálása iránt. Ez a reformmunka érdekesen eklektikus módon ment végbe, amely azután az angol protestantizmusnak erre az államegyházi típusára mind e mai napig maradandó bélyeget nyomott. Ekkor ugyanis már az angol szellemi életben lutheri, Zwingli-féle és kálvini hatások nagyon sokszerű változatokban ötvöződtek egymással s az egyházi és theologiai reform irányításában jelentős szerep jutott a kontinensről Angliába meghívott főleg svájci irányú reformátoroknak, de kivált a strassburgi Bucer Mártonnak, aki úgyszólván egész élete munkáját a Luther-Zwingli-féle úrvacsorai és kapcsolatos theologiai ellentétek egyeztetésére vagy legalább elsimítására fordította s akinek ez a közvetítő szelleme nagy mértékben kihatott az angol reformáció magatartására is. Így történt, hogy a VI. Eduárd alatti reform sem a tanban, sem a szertartásokban nem

foglalt el következetes, egységes és jellegzetes álláspontot: elfogadta az evangéliumi reformáció alapelveit, kezdve a hit általi megigazoláson és a miseáldozat elvetésén, az úrvacsora tanában luther-kálvini nyomon haladt, a püspök-érseki egyházalkotmányhoz és a királyi egyházfőséghez pedig egy ujjal sem nyúlt. Az ifjú király korai halála egyelőre még ennek a fontolva haladásnak is útját szegte: Mária királynő, VIII. Henrik és Arragoniai Katalin leánya, II. Fülöp spanyol király felesége kegyetlen vérengzéssel igyekezett a reformáció híveit kiirtani s a pápához való visszacsatlakozást előkészíteni, amiben, lehet, sikert is tudott volna elérni, mert a nép zömében még egyáltalán nem bírt népszerűséggel nemcsak a következetes evangéliumi reformáció, de a Henrik végrehajtotta nagy egyházjogi átalakulás sem. Ámde mindössze öt évig uralkodhatott s halálával Henrik és Boleyn Anna leánya, Erzsébet került trónra (1558), akinek majdnem félszázadra terjedő, politikailag is nagyemlékű uralkodása alatt az evangéliumi reformáció folytatódott és a kezdettől fogva jellemzően mérsékelt, közvetítő, eklektikus irányban meg is szilárdult. Erzsébet maga egyáltalán nem volt mélyen hívő lélek, inkább a nagystílű ész-, erő- és akaratember shakespeare-i renaissance-típusának egyik igen érdekes női változatát lehet benne látni, de politikai éleslátása szükségesnek mutatta ezt a kevert és nem egy ponton nagyon következetlen, az alapelvek tekintetében mégis kétségtelenül evangéliumi reformációt. Az első alakjában még 1549-ben megállapított s az angol államegyház életében maig alapvető szerepet vivő híres szertartáskönyv, a Book of Common Prayer, meg a végső formájában 39 cikkelyből álló hitvallás (melyet a parlament 1571-ben fogadott el) rögzíti meg az ú. n. anglikánizmus vallási és egyházi formáját, amelyet az államhatalom ettől fogva teljes erővel védett ugyan, de belső szétágazásait megszüntetni hatalmi szóval nem tudhatta. Innen érthető,

hogy Angliában a vallási nyugtalanság éppen nem szűnt meg a hosszú erzsébeti korszak folyamán. Széles rétegekben nagyon sok rokonszenv élt még most is a római katolicizmus iránt — amit hiszen az új hitvallás és rendtartás maga is táplált számos római külsőségnek s az apostoli successio katholizáló gondolatára felépített püspök-érseki rendszernek a fönntartásával — és ezt a rokonszenvet nem lehetett egyszerűen politikai eszközökkel és indokolással elfojtani, noha ennek az indokolásnak annyi alapja mindenesetre volt, hogy a spanyol világhatalom a belföldi katolikusokkal szövetségbe minden követ megmozgatott Anglia politikai és egyházi önállóságának megsemmisítésére. Ezeknek a törekvéseknek a „győzhetetlen armada“ pusztulása s vele a spanyol tengeri hegemoniának Angliára áttolódása (1588) véget vetett ugyan, de a győztes Anglia nem lett engesztelékenyebb a ómai katolicizmus iránt. Kiirtani mégsem tudta, sőt az őseik hitéhez vértanúi hűséggel ragaszkodó Íreknél, Európa egyik legrégebb keresztyén népénél sok hiábavaló vérengzés után még azt is kénytelen volt utoljára elnézni, hogy a nyomorgó nép saját erejéből fenntartott katolikus hierarchia is fennmaradt. A többé-kevésbé rejtett katolikus rokonszenv azonban az anyaországban is megmaradt úgy előkelőbb, mint egyszerűbb rétegek között s később nagyon sok bonyodalomnak lett az okozója, kivált miután idővel az államegyházi theológiába is kezdett visszaszivárogni. Ehhez egyébként a katolikus reminiscentiák nagyon alkalmas szövetségest kaptak az erőteljesen tovább élő humanista hagyományokban, mert ezek, amennyiben nem torkollottak bele az evangéliumi reformációba, itt Angliában is visszahajoltak a katolicizmus felé, amelynek kombinált kegyelem- és érdemtana különben is jobban megfelelt az üdvösségről való racionalista és moralista jellegű, az emberi önerőt antik módra kihangsúlyozó tanításuknak, mint a kegyelem abszolútágának

protestáns hirdetése, háttérben a predesztinációnak alkut és kibúvót nem ismerő tanával. Ebből következett, hogy az anglikán theológiában már ez időktől fogva van egy olyan áramlat, amely különösen a megigazulás és az üdvözülés tanában, de azután következetesen egyéb fontos tanokban is (egyház, sákramentumok) folyvást erősödő hajlamot mutat egy humanisztikusán enyhített és hígított katholicizmus felé. De természetes — már csak a hatás és ellenhatás alapján is — hogy ugyanekkor egy szögesen ellentétes másik áramlat is kialakul: és ez azt követeli, hogy az államegyház hivatalos tanában meglévő kétségtelen evangéliumi alapelemek fejtesse ki egységesen és következetesen s érvényesüljenek tökéletes biblikus tisztasággal ne csak a theológiában, hanem a kultuszban és az egyházalkotmányban is. Ezeket a Calvin szellemétől inspirált engesztelhetetlen „puritánokat“ Erzsébet, forradalmárokat gyanítván bennök, éppoly kegyetlenül üldözte, mint Róma híveit, de szellemi befolyásukat éppoly kevésbé tudta az angol társadalomból kirekeszteni, mint amazokét. Sőt az üldözés súlya már ekkor kezdte bennük kifejleszteni azokat az eredeti kálvinizmusban még hiányzó vagy csak csíraszerűen meglévő vonásokat, amelyek később jórészt szektáskodássá darabolták széjjel a puritán mozgalmat s máig kiható erővel, igen jellegzetesen formálták az angol vallási életet (a spiritualizmus és az individualizmus túlzása, a szentség, az újjászületettség gögös önérzete, atomizált egyházfogalom, állammal szemben a túlhajtásig tökéletes függetlenségi hajlam stb.). Az angol protestantizmus további fejlődésének kulcsát — el egészen napjainkig — ebben a 16. század utolsó harmada folyamán kialakult helyzetben kereshetjük: az államegyház eklektikus, aranyközéputas theologiai, liturgikus és alkotmányi rendszerének örökös maga-egyensúlyozása ez a katholizáló és romanizáló hajlamok meg a puritán követelmények között. Mint ilyen, az anglikánizmus a je-

lenbe is belenyúló legérdekesebb szellemtörténeti problémák egyike, mert különösen szemléletes és igen mély bepillantást enged abba a soha egészen föl nem oldható tragikus feszültségbe, mely tulajdonképpen nemcsak itt, hanem a reformációnak minden más típusában és helyén is előállott s máig is megvan az evangéliumi eszmény és a valóságos, gyakorlati keresztülvitel között.

Más vegyes hatásterületen olyan viszonylag új típus, mint az anglikánizmus, nem keletkezett reformatori irányok érintkezéséből. A különböző irányok, habár természetesen kölcsönhatásokat, sokszor akarattal ellenére, adtak és kaptak, legtöbbször megmaradtak a maguk egyéni kialakulásának és továbbfejlődésének útjain egymás mellett. Ilyen vegyes hatásterületnek lehet tekinteni magát a német birodalmat is annyiban, amennyiben ennek egynéhány tartománya az ágostai hitvallásról később a következetesebbnek fölismert református konfesszióra tért át: így a már említett pfalzi választófejedelemség, később néhány kisebb grófság (Lippe stb.) és Bréma városa. Hollandi hatás alatt néhány alsórajnai tartományban is (Jülich, Cleve stb.), ahol az államegyház katolikus maradt, kialakult egy kitűnően szervezett erős református kisebbség, amely nagyon súlyos kereszt alatt is fenn bírta magát tartani. Végül már a 17. század elején a brandenburgi választófejedelem és vele a Hohenzollern-háznak ez az ága is a református hitvallás híve lón, de a lutheránizmushoz keményen ragaszkodó alattvalóit nem tudta magával vinni. Ennek aztán az a nevezetes következménye lett, hogy itt, ebben a később világtörténelmi jelentőségre emelkedett német tartományban történt meg először az áttörése az augsburgi vallásbéke ama merev rendelkezésének, hogy az alattvalók a fejedelem vallását tartoznak követni, vagy pedig kivándorolni. Igaz, hogy ebbe a vallásbékébe a református hitvallás tartományi jogosultsága tulajdonképpen — főként az idősebb protestáns testvér sokáig el nem

múlt szűkkeblősége folytán — még bele sem volt foglalva, csak a vesztfáliai békébe került azután be: de a reformátusok addig is hivatkozhattak arra, hogy ők a helyesen értelmezett ágostai hitvallással nem állanak ellentétben. Csakhogy ezt a hivatkozást a lutherkövetők igen nagy többsége nem volt hajlandó elfogadni és a protestáns tábornak még a reformáció kezdőkorából származó áldástalan belső theologiai és egyházpolitikai huzavonáit századokig hurcolták magukkal, kínos teherkéntül a reformáció németországi egyházai.

A német birodalommal való közvetlen kulturális és részben politikai összeköttetés folytán nagyon korán a reformáció valamennyi fő- és (később tárgyalandó) mellékiránya behatolt a Habsburg-ház német és szláv tartományaiba, valamint Lengyelországba és Magyarországra is.

Ausztria német tartományaiban a reformáció hatása valamennyi néprétegben nagyon erősen jelentkezett már a húszas évek elejétől. Legnagyobb természetesen a lutheri eszmék befolyása volt, de kisebb mértékben a svájci irány, sőt, a legalsóbb néprétegekben időnként meglepően nagyarányú elterjedéssel, az anabaptizmus is hatott. A korona részéről kezdettől fogva nagyon kemény föllépés ellenére is — amely nagyon sok mártíromságot követelt — az erős nemesi rendiség, a jómódú városi polgárság és a néhol társadalmi forrongásba is átcsapó, de különösen vallásos és hithű parasztság igen nagy lelkesedéssel karolta föl a reformációt. Ám a későbbi Habsburg-uralkodók ezekben a tartományaikban könyörtelenül keresztülvitték vérrel és vassal az ellenreformáció művét, amely egyúttal természetesen a rendiség túlsúlyának megtörésére is kitűnő alkalmat szolgáltatott nekik. És azért maradéktalanul mégsem sikerült a protestantizmust kiirtaniuk: a hegyes-völgyes tartományok eldugottabb helyein, néhol egészen tekintélyes kis tömegekben folytatta az lappangó létét csaknem két szá-

zadon át, mígnem a II. József-féle tolerancia-rendelet következtében új életre kelhetett, ekkor azonban már elenyészően csekély kivétellel csak lutheri formában. Német-Ausztriából az annak déli részén lakó szlovénekhez, ezektől és a magyaroktól pedig a horvátokhoz is eljutott a reformáció és tekintélyes irodalmat teremtett ezeken az addig alig művelt nyelveken — de itt az ellenreformáció már néhány évtized múlva maradéktalanul elsöpörte.

Cseh- és Morvaországban a reformáció elterjedését nagyban megkönnyítette az a körülmény, hogy itt a 16. század elején a római katholicizmus a nemnémet lakosságban tulajdonképpen kisebbségben volt a huszitizmusnak egy megalkuvó, nagyrészt visszakatholizált irányával, az ú. n. utraquismussal szemben (azért hívták így, mert a korábbi huszita reformkövetelések közül jóformán egyedül a két szín alatti — *sub utraque specie* — áldozáshoz ragaszkodott), valamint a cseh-morva atyafiak már említett, lappangva, de folyvást terjedő szektájával szemben. Az előbbi, mely törvényes vallásszabadságot élvezett, a társadalom minden rétegében túlnyomóan el volt terjedve, kezdve a koronával szemben igen nagy hatalmú főnemességen; az utóbbi különösen az alsóbb néprétegekből toborozta a maga igen választékos erkölcsű, a keresztyéni fegyelemre és nevelésre különös súlyt fektető kis közösségeit. A lutheri, majd a svájci reformáció eszméit mind a két huszitautód-tábor rokonszenvvel fogadta, a nagyszámú német lakosság szintén, e mellett — különösen Morvaországban — nagy sikerei voltak egy darabig az anabaptizmusnak is. Évtizedekig tartó átalakulás után úgy az utraquismus, mint a testvérközösség asszimilálta a lutheri, kisebb részben a svájci típus eszmevilágát és theologiai fogalmazásait, de a saját történeti egyéniségének több érdekes vonását is megőrizte. A koronának kedve ellenére túrnie kellett a rendiség túlhatalmas védelmére támaszkodó régi eret-

nekség evangéliumi megújhdását, izmos átszervezdését és szinte feltartóztathatatlan elterjedését, úgyhogy itt csak a harmincéves háború első szakasza adta meg a rég várt alkalmat a rendiség megtörésére és a protestantizmus kiirtására. De itt sem lehetett százszázalékos eredményt elérni s a II. József tolerancia-rendeletéig itt is ki tudott tartani a maga titkos, valósággal földalatti evangéliumi hitéletében egy részben az ágostai, részben a helvét konfesszióhoz tartozó töredék.

A lengyel-litván birodalomban a krakkói egyetem nevezetes központja, a királyi család olasz rokoni kapcsolata pedig fő előmozdítója volt a humanista mozgalomnak. Ez az előkészítője a lutheri, majd a negyvenes évektől kezdve a svájci, kivált kálvini reformeszmék behatolásának az előkelő nemesi körökbe, fel a királyi családig — és a városi polgárságnak különösen német nemzetiségű részébe. A legelőkelőbb lengyel családok egyikéből származott a reformátor Laski János, (megh. 1560), aki hazájában s több más európai országban, így Angliában is, különösen sokat tett a svájci eszmék, kivált a kálvini egyházfegyelem meghonosításáért. Egységes és átható reformációra azonban nem kerülhetett a sor, mert az állandóan nagyon zavaros politikai helyzet s a római katolikus hierarchiának egészen véve soha meg nem tört hatalmas befolyása miatt sem az uralkodóház tagjai, sem más előkelők nem léphettek fel következetesen a reformáció érdekében. Emellett pedig itt, a szétfeszítő és sokszoros benső politikai ellentétek klaszszikus hazájában a reformációnak sem sikerült soha benső egységre eljutnia s a lutheri és svájci irányok közti ellentét megosztó erejét nagyban súlyosbította más, melékesebb reformatori irányok fellépése és erős propagandája is: így a cseh-morva atyafiak egy ideszakadt ágáé, majd aztán különösen az anabaptizmussal nem egy ponton szolidáris (később tárgyalandó) antitrinitarizmusé, amely itt főként az olasz érintkezések következt-

tében, Erdélyben pedig innen terjedt el és e két országban egyházféle alakulatokat is hozott létre. A bensőleg megosztott lengyel-litván protestantizmuson már a század utolsó negyedében végleg erőt vett az ellenreformáció, amely azonban teljesen kiirtani csak az antitrinitarizmust bírta, a két főirány híveinek egy kis maradéka, leginkább a német polgárság kebelében, kiállotta a legnehezebb időket is. A lengyel korona hűbéri fősege alá tartozó, német lovagrendi egyházi birtokból világi tartománnyá szekularizált Poroszországban, valamint a nagyjából szintén Lengyelországtól függő balti tartományokban kizárólag a lutheri reformáció terjedt el, vagy egyenesen hatósági kezdeményezésre, vagy legalább is jelentékeny hatósági türelmet élvezve.

A 16. században történetének — a maiakat leszámítva — legválságosabb napjait élt Magyarország is korán belekerült a reformáció eszméinek sodrába, amiben döntő része volt az ország német, kisebb részben olasz és lengyel kulturális összeköttetéseinek. A mohácsi vész következtében a főpapi székeknek tömeges üresen maradása s később is — politikai okokból és az államkincstár érdekeire tekintettel — gyakori üresen hagyása, a világi nagyföldesurak joghatóságának túltengése, a török hódoltságnak és Erdélynek, mint az ország peremére szoruló Habsburg-királyságtól független kormányzati területeknek kialakulása mind csupa olyan körülmények voltak, amelyek közvetlenül vagy közvetve kedveztek a reformáció haladásának. Előbb a lutheri, a negyvenes évektől kezdve a svájci eszmék is rohamosan terjedtek; a mellékirányok közül az anabaptizmus csak átmenetileg tűnt föl, amíg az antitrinitarizmus a fiatal erdélyi állam első évtizedeiben, a magyar-német-olasz-lengyel vérkeveredésű János Zsigmond fejedelem, e műkedvelő theologus és kielégíthetetlen kereső lélek támogatása alatt egy darabig igen nagy és sehol máshol elő nem fordult lendülettel és sikerrel tudott

érvényesülni. A felvidéki, nyugatmagyarországi és erdélyi, német nemzetiségű és kultúrájú polgárság (meg a Felvidék tót népe) híven kitartott a lutheri típus és az ágostai hitvallás mellett, amíg a Tiszavidék, a nagy Alföld és Erdély magyar fő- és köznemessége, pórnépe és kiszámú magyar nemzetiségű polgársága az ötvenes évek második felétől elkezdve az egészben véve kálvini tantípusú helvét felfogáshoz csatlakozott, ámbar a Calvin speciális egyházalkotmányi és egyházfegyelmi rendszerének bevezetésére e korszakban még csak kísérlet sem történt. De a színmagyar lakosság kebelében is megmaradt a két konfesszió egymásmellettsége a Dunántúl s kis részben a Dunamelléken. Ezt a gyors elterjedést a magyarországi reformáció, vándor terjesztőinek rettenthetetlen buzgalmán és önfeláldozásán, szervezőinek tudásán és energiáján kívül főképp a nagy földesurak és a városi hatóságok igen hathatós támogatásának köszönhetette, aminek esetenként, éppúgy, mint egyéb országokban, itt is nagyon különféle okai voltak, de javarészt mégis lelkiek. A század végéig a régi egyház hívei mind a három országrészben törpe kisebbségre olvadnak le. A királyi Magyarországon a római katolikus hierarchikus szervezet megmaradt ugyan, de a protestánsok közül különösen az ágostai hitvallás hívei széleskörű, bár törvényhozásilag éppen nem biztosított türelmet élveznek főként politikai okokból, mert az államhatalom a reformált hit előkelő követőivel nem húzhat ujjat. Csak a század utolsó negyedében történnek aztán ellenreformációs kísérletek, de ezeknek egyelőre csak annyi eredményük van, hogy kihívják az Erdélyre s a törökre támaszkodó rendi ellenállást, amely a bécsi békében s az azt becikkelyező országgyűlésen (1606—1608) az ágostai és a helvét konfessziók szabad gyakorlását s követőik számára a független egyházszervezkedés jogát biztosítja. Erdélyben pedig ez már egy félszázaddal azelőtt, az ötvenes évektől kezdődőleg, békés formák közt

végbemegy: az új rendi állam társadalmi alkotóelemei a valláspolitikában oly szerencsésen ellensúlyozódnak, hogy az ágostai, a helvét konfesszió hívei, az antitrinitarizmus követői (a később ú. n. unitáriusok), úgyszintén a régi egyházhoz ragaszkodó kisebbség is, egyformán törvényileg biztosított szabad vallásgyakorlatot nyernek (noha itt a római katolikus püspökség politikai okokból szekularizáltatott). A vallásszabadságnak ugyanegy állam területén belül ekkora mértékű, törvényileg is biztosított kiterjesztése akkoriban egész Európaszerte páratlan jelenség volt. A török hódító, a maga által közvetlenül bírt országrészben, szintén nem gördített akadályt a reformáció terjedése elé, már csak a minden hódítóval közös „divide et impera“ elv alapján sem. Ily kedvező körülmények között a reformátori protestantizmus mind a három országrészben nemcsak egyházilag szervezkedhetett meg nagyon erőteljesen, hanem — egészen a II. Ferdinánddal és Pázmány Péterrel meginduló tervszerű és szívós ellenreformációig — erkölcsnevelő és műveltségterjesztő munkáját is zavartalanul folytathatta. Az irodalom jóformán minden ágának művelése, a sajtó és az iskolaügy a mohácsi vész utáni évektől elkezdve, két emberöltőn át, elenyészően csekély kivétellel protestáns kezekben volt. Az erdélyi protestantizmus — előbb a szász lutheri, majd a magyar református típusú, amely később, a református fejedelmek korában, bizonyos tekintetben kiváltságos helyzettel bírt — az evangéliumot s vele együtt a magasabb szellemi kultúra alapelemeit, elsősorban a könyvirodalmat már a 16. század közepétől biztató sikerrel kezdte közvetíteni a legnagyobb részben félnomád állapotban élő, túrt görögkeleti vallású erdélyi oláhsághoz is. Ennek az evangéliumi reformációhoz kapcsolása érdekében a messzetekintő Bethlen Gábor fejedelem magával az egyetlen protestáns hajlamú, sőt éppen a kálvini tannal rokonszenvező konstantinápolyi pátriárkával, a tragikus sorsú Lukaris

Cyrillel is kapcsolatokat ápolt. Azonban Erdély önállóságának elveszte az oláhok reformációjának különben is minden állami pártfogás mellett igen lassan haladó ügyét egy csapásra megsemmisítette, mert a Habsburg-koncepcióba természetszerűleg nem ez illett bele, hanem az oláhságnak a római egyházba való terelése, ami aztán a kisebb felére nézve sikerült is. Így a reformáció hódításának a magyar államterületen, a délkeleti Kárpátok lábánál meg kellett állnia, a görögkeleti kereszténység világába behatolnia nem lehetett; itt csak a legújabb időkben kezd mutatkozni némi megértés, sőt néha rokonszenv az evangéliumi protestantizmus eszmevilága iránt.

Hasonlóan egészen a legújabb időkig hozzáférhetlen területekké lettek a reformáció számára Spanyolország és Itália is. Pedig részben a humanizmus, részben a szerzetesi mystika itt is előkészítette a lelki talajt az evangéliumi elmélyedés számára, amelyet aztán mind a németországi, mind a svájci reformáció irodalmi termékeinek nagy mennyiségben való elterjedése (fordításokban is) egy darabig sikeresen látszott munkálni. De az úgy egyházi, mint állami részről való éber örködés és kemény ellenállás miatt a mozgalomnak kicsiny körökön túlterjednie, az inkvizícióval maradandóan dacolnia nem lehetett. Pedig különösen az itáliai mozgalomban eleinte elég nagy számmal vettek részt a társadalom és a szellem arisztokratái, ünnepelt asszonyok — így maga Vittoria Colonna is — és magasállású papi emberek. De ezek az első erősebb fellépésre meghátráltak, a kisszámú — társadalmilag rendszerint kevésbé előkelő — hívek pedig életükkel lakoltak, vagy bujdosásban kerestek menedéket. Ez olasz bujdosó evangéliumi theologusok közül néhányan a svájci irányú reformáció terjesztése és megszilárdítása terén több nyugati országban tettek érdemes szolgálatokat. Hasonlóan vértanúhalál vagy bujdosás lett a sorsa az északi és Közép-Itáliában egy dara-

big elég mozgékony propagandát folytatott, egymással is kapcsolódó anabaptizmus és antitrinitárizmus híveinek. A hatvanas évek elejétől kezdve sem Spanyolországban, sem Itáliában nincs több reformátori megmozdulás. Csak a waldenseknek középkori eredetű, de a kálvini reformátori típushoz teljesen áthasonult s egyházzá szerveződött szektája, amelynek a szakadatlan üldözések közt lemorzsolódott utolsó töredéke Franciaországból végre a piemonti hegyek közé húzódott, bírta ott magát a legborzalmasabb fegyveres támadásokkal is dacolva, mesébe illő hősiességgel a türelmesebb idők felderültéig s azon túl is mindmáig fenntartani.

4. MELLÉKIRÁNYOK

A reformáció az üdvösségeért szorongó emberi léleknek arra a gyökerében megrendítő kérdésére adott tisztán bibliai alapon feleletet: miképpen lehetek igazzá, azaz kedvessé az élő Isten előtt? Az erre adott feleletből, tehát a hit általi megigazulás és a mindenható kegyelem tanából nőtt ki a reformáció egész rendszere mind a két nagy főtípusában és azoknak kisebb-nagyobb mértékű keveredéseiben. Ezeknek mindegyike szilárdul ragaszkodott, szintén a Biblia alapján, ahhoz, hogy Isten ezt a megigazító kegyelmi munkáját az emberi lelken a Krisztus egyedüli és kizárólagos fősege alatt álló Anyaszentegyházban végzi. Az egyház a maga egységében — mint az üdvösségre választottak társasága — láthatatlan, de mindenütt láthatóképpen is megjelenik, ahol a hívők a tisztán hirdetett bibliai Ige és a helyesen kiszolgáltató két sákramentom (kereszttség és úrvacsora) alapján intézményes földi kötelékekkel is egybekapcsolódnak és — amint különösen a kálvini reformáció hangsúlyozta — a keresztyéni fegyelem által gondot is viselnek arra, hogy minden emberileg elérhető tisztasággal képviseljék hitükkel és életükkel Istennek ama céljait, amelyeket ő a maga dicsőségére el akar érn

egyházával ebben a földi létben. Ebből következett, hogy a reformáció által létrehozott egyházalakulatok, ha külsőleg nem kapcsolódtak is egyetlen látható egységbe, egyen-egyen mégis nagyon szigorú egységet alkottak s a lényegileg teljesen megegyező aaptanok és a többé-kevésbé eltérő szer- és rendtartások tekintetében erős tárgyi és intézményes korlátokat állítottak a vallási szubjektívizmus elé.

Ezekkel a korlátokkal azonban nagyon sok örökkévalóság-szomjas lélek már azok kialakulásának kezdetén sem tudott megbarátkozni. A renaissance-ban kibontakozó egyéni igazságkeresés elviselhetetlennek érezte azokat magára nézve. A humanista kriticismus által a hagyományos és intézményes tekintélyektől független tevékenységhez szoktatott emberi ész nem minden esetben volt hajlandó ott megállni, ahol a reformátorok az isteni kijelentés abszolútsága előtt meghajolva megállottak. Ehhez járult a középkori eretnokségeknek rejtve továbbélő eszmevilága is, amelynek alapvető problémái egészen mások voltak, mint azok, amelyekből a reformáció kiindult. Ezek ugyanis nem annyira tulajdonképeni hitbeli, hanem erkölcsi és társadalmi problémák voltak: miként lehet a fejében és tagjaiban romlott pápai egyházat úgy megtisztítani, hogy az az erkölcsi értelemben vett valóságos „szentek“ (tehát nem az Isten által üdvösségre kiválasztottak, hanem a tökéletesen szentéletűek) látható társaságává válják s miként lehet a Bibliának, mint Isten törvényének betűszerinti értelmezése alapján az egész emberi együttélést úgy átalakítani, hogy az előképe legyen Isten türelmetlenül várva-várt országának, a messiási birodalomnak. E mellett tovább éltek a középkori szerzetesi, meg a renaissance által felújított antik filozófiai mystikának egyes szélsőséges hajtásai is, amelyek az istenséggel való közvetlen, ész- és érzékfölötti egyesülést tűzték ki az üdv-kereső lélek egyetlen céljául.

Mindezek az egymással sokszorosan s néha a legbizarrabb és legkövetkezetlenebb módon keverődő hatások hozták létre a reformáció évtizedeiben azokat az irányokat, amelyek a reformáció tulajdonképeni lelkétől és szellemétől egészen távol állva, de annak munkájával és sorsával mégis sokszorosan egybefonódva, „a reformáció mellékirányai“ néven váltak a történelemben ismeretesekké.

Közülök a legviharosabb hatást keltett s társadalmi szervezkedés terén is a legtöbb sikert elért mozgalom az anabaptizmus volt, vagyis az „újrakeresztelés“ mozgalma, amely ezt a nevet arról a konzervatív egyházi állásponton példátlan megbotránkozást okozott tanításáról nyerte, hogy a gyermekkeresztés (a betűszerinti egyoldalúsággal értelmezett Biblia alapján) érvénytelen és így a felnőtteket, amennyiben az „igaz egyház“ tagjai akarnak lenni, újra kell keresztelni. Ez a mozgalom a húszas években indult, a lelki, erkölcsi és társadalmi forradalom minden tipikus ismertetőjével, tiszta szándékú, de exaltált, rajongó lelkek zavaros és sokszor önmagukban is ellenmondó radikális reformköveteléseiével. A Bibliát hol a legmerevebb betűszerinti értelmezésben alkalmazták, hol pedig — külön prófétai ihletésekre és látomásaikra hivatkozva — a legfantasztikusabb szabadsággal értelmezték. A földi egyházat a tökéletes szentek társaságává akarták tenni, a társadalmat a vallási kommunizmus egy nemével átalakítani, ami mindkettő abszolút utópia. A legmerevebb ellentétbe helyezkedtek nem csupán a létező állami, társadalmi és jogi renddel (katonáskodás és eskü tilalmazása a betűszerint értett Újszövetség alapján), hanem a régi és az új egyházalakulatokkal is és sok részben jogosult, de egészben féktelen és megértéstelen kritikájukkal egyiket sem kímélték. Tanaik a reformáció legforrongóbb éveiben a reformátorokéval vetekvő, hallatlan népszerűsége tettek szert, kivált a rengeteg lelki válság és gazdasági nyo-

morúság közt hányódó kispolgári s kisebb részben paraszti körökben: voltak évek, mikor kérdésnek lehetett tekinteni, vajjon nem anabaptista értelemben reformálódik-e az egész Közép-Európa, főképen a német birodalom, Svájc és Ausztria. Már csak ezért is természetes, hogy az anabaptisták nemcsak a régi egyház, de a reformátori főirányok híveinél sem számíthattak kíméltre. Ez utóbbiak, az őket támogató állami hatóságok segítségével, itt-ott még túl is tettek amazokon az anabaptisták kegyetlen üldözésében s a középkori felfogás szerint fegyverrel való irtásában, ami viszont onnan érthető, hogy a reformátori főirányoknak a maguk erkölcsi hitele érdekében nagyon is nagy szükségük volt annak a megbizonyítására, hogy ők e felforgató mozgalommal semmi tekintetben nem szolidárisak. Az anabaptisták legszebb evangéliumi vonása viszont az a csendes, alázatos béketűrés volt, amellyel irtóztatásuk keresztjét hordozták, szemüket az eljövendő Messiásország dicsőségére függesztve. De egy csoportjukból éppen az üldözés és a messiásvárás aktív forradalmiságot robbantott ki: ezek a vesztfáliai Münster városát hatalmukba kerítvén, ott fékevesztett rajongással és utoljára durva erkölcsi megtévelyedéssel berendezték a „Sión királyságát“, amelyet természetesen a rajtuk erőt vevő fegyveres hatalom hamarosan iszonyú vérfürdőbe fojtott (1535). Ez az Európaszerte óriási izgalmat keltett esemény természetesen még bizalmatlanabbá tette úgy a katolikus, mint a protestáns államok közvéleményét az anabaptisták iránt, őket magukat pedig mindenféle forradalmi hajlandósággal való végleges szakításra készítette. Legfőbb elveiket ugyan, bámulatosan hősiecs hit-hűséggel, az ezután is sokszor megújuló üldöztetések közben sem adták föl, de végleg megcsöndesedtek, szigorú fegyelmet tartó kicsiny gyülekezetekké szervezkedtek, az alapelveikkel nem ellenkező pontokban a református hitvalláshoz simultak s ezzel, fő-

ként pedig rendkívüli becsületességükkel, kiváló ipar-
 űző és egyéb gazdasági tevékenységükkel lassan el-
 érték az irántuk való bizalmatlanság csökkenését s több
 országban tényleges eltűretésüket (Németalföldön, Svájc-
 ban, Németország egyes részeiben — egy csoportjukat
 Bethlen Gábor Erdélybe is betelepítette gazdasági érdek-
 ből). Eszmeviláguk minden zűrzavarossága mellett is,
 bátor föllépésük és nagyszerű kitartásuk komoly mementó
 volt úgy a régi, mint az új egyházak hívei számára.
 Nemcsak a mindhalálig való nemes hithűségre adott
 példát a megszilárdult, kényelmes történeti keretek között
 élő katolikusoknak és protestánsoknak, de arra is lélek-
 bemetszően figyelmeztette őket, hogy az egyház és a
 „világ“ között lényegbeli és áthidalhatatlan különbség
 van s az egyház életének legfőbb ereje nem az állami
 hatalom támogatásában, hanem saját tagjainak hithűsége-
 ében és szent életében keresendő, már csak azért is,
 mert az eljövendő Istenországával szemben — ami két-
 ségtelen bibliai kijelentés és ígélet — minden, még oly
 helyesnek és szilárdnak vélt egyházi, „keresztyén“ állami
 és társadalmi berendezkedés is csak nagyon kétes és
 viszonylagos értékű.

Az anabaptizmussal többször kezet fogva, nem egy
 tanítását és követelését magáévá téve vagy legalább ro-
 konszenvvel nézve, de egészben véve mégis más eszme-
 forrásokból eredően jelent meg Európában a század kö-
 zepén az antitrinitárizmus, vagyis a bibliai kijelentésen
 alapuló, de egyházi dogmává lett theologiai formulázá-
 sában tényleg bibliánkívüli (görög filozófiai) hatásokat
 is mutató szentháromságtan radikális negatív kritikája.
 Ebben az irányban a humanista kriticizmus, a késő scho-
 lastika némely dogmatikailag bomlasztó tendenciái, pan-
 theizáló antik filozófiai, főleg újplatói hatások, kabba-
 listikus elemek, ítéletnap-i váradalmak és az új termé-
 szettudomány és természetfilozófia egyes föl villainó meg-
 látásai folytak össze, egyénenként igen különböző, sze-

szélys egyvelegekben. Legnagyobb és egyben legszenvedélyesebb alakjuk a már említett geniális vértanú Servet Mihály volt, leghiggadtabb theologusuk s egyben szervezőjük az olasz Sozzini Faustus (akiről az antitrinitárizmusnak általa kidolgozott mérsékelt válfaját socinianizmusnak nevezik), legrokonszenvesebb hitvaliójuk pedig a reformációkorabeli európai szellemi fejlődés és visszafejlődés minden fokát tragikus lendülettel megjárt magyar Dávid Ferenc. A két utóbbinak fáradhatatlan munkássága következtében az antitrinitárizmus, mint említők, Lengyelországban és Erdélyben egyházféle szervezetet is képes volt nagyszámú hívei számára létesíteni, de ez a szervezet amott nagyon hamar megsemmisült az ellenreformáció kíméletlen csapásai alatt, csak emitt volt képes maroknyi hívőseregével mindmáig fennmaradni, a kis ország türelmes valláspolitikája következtében, amely azonban az antitrinitárizmus egy érdekes oldalhajtására, a szintén még a 16. században elkezdődött messiásváró, zsidózó szombatosságra már nem terjedt ki. A máshol mindenütt úgy katolikus, mint protestáns államokban kegyetlenül üldözött antitrinitárizmus szellemi hatásai nem múltak el nyomtalanul: előbb a németalföldi protestánságnak a szigorú kálvinizmussal megbarátkozni nem tudó részében találtak rejtett otthonra, majd egyebüvé is elszivároghva, a felvilágosodás theologiai racionalizmusának lettek egyik legfontosabb előkészítő tényezőjévé. Az evangéliumi protestantizmus joggal tagadta meg az antitrinitárizmussal a közösséget, nemcsak prestige-e érdekében — a szentháromságtan tagadását ugyanis az egész keresztyén világ közfelfogása az ókortól kezdve mind ekkorig az állami és társadalmi rend fundamentomai bontogatásának tekintette — hanem méginkább lényegéből kifolyóan, mert a Megtestesülés tagadása végzetesen és feltartóztathatatlannal maga után vonja a kegyelem mindenhatóságának tagadását is és helyébe az ember erkölcsi önere-

jenek fölmagasztalását állítja oda. Mindamellett az anti-trinitarizmus a reformáció egyházai számára is üdvös figyelmeztetés volt arra a kétségtelen igazságra, hogy a történetileg kialakult egyházi dogmák theologiai formulái a bibliai kijelentéssel szemben csak másodlagos, levezetett jelentőséggel bírnak s ezért a kritikának újra meg újra tárgyaivá tehetők annak megállapítására, hogy vajjon egészen híven tolmácsolják-é a Bibliában szóló örökérvényű isteni üzenetet.

Fölléptek végül már a reformáció első évtizedeiben olyan, magukat minden eddigi iránytól függetlenítő lelkek is, akik nagyobbbrészt a középkorvégi mystikának, kisebbrészt a renaissance új világszemléletének hatása alatt tisztára egyénileg alakították ki a maguk vallását, melynek legfőbb jellemvonása a minden történeti kijelentéshittől független belső megvilágosodásra való hivatkozás volt s ennek következtében minden régi vagy új egyházkapcsolatnak és egyházi gyakorlatnak elvetése. Legkiválóbb alakjuk a század közepetáján elhalt nagy individualista mystikus, a német Franck Sebestyén, akinek merészen szárnyaló spiritualista spekulációi már előfutárai a vértanú Giordano Bruno, majd a Böhme Jakab gondolatvilágának s ezekkel együtt a német idealizmus vallásfilozófiájának. A kor általánosan kereső lelkére és a vallásos eszme közösségképző erejére azonban nagyon jellemző, hogy még e nagyon egyéni és független lelkek egyike-másika is vonzott maga köré kis szektaszerű közösségekbe összeverődő híveket s e kicsiny körök egyike — a Sziléziából Észak-Amerikába kiüldözött schwenkfeldianusoké — ott mindmáig fenn bírta magát tartani. Egyébként pedig ezekben a független, mystikus hajlamú vallásos és bölcselő lelkekben élt a reformáció századának folyamán legtisztábban és legerősebben a vallásos élmény merőben belső egyéni alaptermészetének, kívülről föl nem erőszakolható voltának tudata, amit a reformáció egyházainak még csak később adatott meg meg-

tanulniok, mert ezek eleinte, több vagy kevesebb enyhítéssel, a középkori egyház jogilag kötelező zárt dogmarendszerének lettek folytatóivá s a vallásos egyéniség jogainak tiszteletben tartására még a legkedvezőbb esetekben is csak minimális mértékig voltak hajlandóak.

IV. A REFORMÁCIÓ EREDMÉNYEI

A reformáció legelső és legközvetlenebb eredményeként Európaszerte megszűnt a keresztyén egyház látható egysége, ami ugyan már addig sem volt osztatlanul teljes, hiszen a görög-keleti egyháznak akkor már fél-évezred óta megszakítatlan volt a különállása, azonkívül magának a római egyháznak a területén is mit századok óta éltek akkor a pápai főséget el nem ismerő, többé-kevésbé szervezett és nem is mindig üldözött kisebb keresztyén vallási közösségek s végül a római egyház kebelébe tartozó theologusok és egyéb műveltek között különösen a scholastika bomlása és a renaissance szellemének kibontakozása óta oly mértékű világnézeti ellentétek állottak fenn, amelyek pusztán külsőlegessé és formálissá tették azonegy egyházba való tartozásuk tényét. E tekintetben tehát a reformáció csak kifejlesztett és gyorsított egy már régesrég megindult folyamatot. Ennek a folyamatnak következményéül Európaszerte nagyszámú protestáns egyház és szekta alakult (a szekta-típus legjellemzőbb vonása az egyháztípussal szemben az, hogy az objektív kegyelemeszközök birtoka helyett tagjainak egyéni éietszentségére veti a fő hangsúlyt s ezért, amíg amaz az objektív kegyelmi hatások által nagyobb tömegeket is egybefog, emez mindig csak kicsiny közösségeket alkot). Ezek nagyobb részének egyenes állami támogatása, vagy legalább ideig-óráig eltűrése folytán végleg megszűnt annak a lehetősége, hogy a római egyház az egyetemes és látható keresztyén egyházegység megóvására a világi hatalom karját korlát-

talanul igényelhesse. Ebből a helyzetből adódik legközelebről a szükségessége a vallási toleranciának, a modern világra jellemző vallásegyenlőségi és vallásszabadsági eszme előkészítőjének. A vallási türelmesség tehát elsősorban nem a reformátori protestantizmus belső, eszmei indításaiból, hanem egyházpolitikai szükségből állott elő, amely előtt katolikus és protestáns hatalmak egyaránt kénytelenek voltak adott esetekben meghajolni, bármennyire meg voltak is győződve, hogy a másik fél vallási álláspontja egyházi és állami szempontból egyaránt elítélendő, büntetést érdemlő kárhozatos tévelyítés. Tehát a reformáció teremtette meg nem annyira azt az eszmekört, mint inkább azt a történeti helyzetet, amelyből a vallási türelmesség gyakorlatának szükségképpen ki kellett sarjadnia. Az is bizonyos másfelől, hogy a reformáció egyházai, bármennyi sok türelmetlenség tapad a történetükhöz, egészben véve nem terhelhetők meg az erőszakos vallásüldözések akkora mértékével, különösen annyi vérontással, mint a római. Protestáns területeken ilyesmi csak elvétve fordult elő, a rendszer a szabad kiköltözés megengedése lett. Nem felejthetjük azt sem, hogy az első nagy küzdelmek leviharzása után — amelyek a türelmességi eszmének egyáltalán nem kedvezhettek — maguknak a hithű és következetes mélységgel gondolkozó protestánsoknak kellett mindenik egyházuk kebelében rájönniök arra, hogy a reformátori alapelvek már önmagukban kizárják a jogi és esetleg fizikai valláskényszert: hiszen a megigazító hit Istennek kizárólagos szabad kegyelmi ajándéka s ennek a hitnek igazsága egyedül a Bibliából világosodhatik meg egyen-egyen minden hívő számára, a Szentlélek kegyelmes segítségének mértéke szerint. Tehát a kegyelem souverain fönséget kisebbíti és a Szentlélek munkájába kapkod bele az, aki bármi módon erőszakolni akarja embertársainál ennek vagy annak a hitnézetnek elfogadását, akármily mélyen meggyőződött is

ő maga annak igazságáról. Idő telt azonban belé, amíg ez a következetes felfogás a nagyobb protestáns egyházakban érvényre jutott, különösen azokban, amelyek maguk egyáltalán nem, vagy csak átmenetileg szenvedtek elnyomatást. Legkorábbi hirdetői a türelmességi eszmének a protestantizmus kebelében az üldözött kisebb egyházak és szekták köréből, vagy a minden régi és új közösségtől független szabad mystikus és humanista szellemek közül kerültek ki. Ezeknek a gondolkozása szivárgott be lassan a zárt tanrendszerű nagy egyházakba s lett már a 17. század folyamán, a felvilágosodást előkészítő tudós közvéleményben hatalommá.

A világpolitikai jelleggel is bíró római egyházegység megszűnt e helyett protestáns nemzeti és állami egyházak alakulása nagy mértékben közrehatott az államsouverainitas teljességének kifejlődésére és a nemzeti egyeniségek erőteljesebb formálódására. Ennek megvalósítási útja hol az volt, hogy a reformáció a fejedelmi abszolutizmusnak legtöbb helyt már a középkor óta meglévő erős tendenciáit segítette majdnem korlátlan érvényesüléshez — hol meg az, hogy e tendenciákkal szemben a rendi ellenállásnak adott vallási és erkölcsi háttérrel és igazolást. Ebben az utóbbi irányban különösen a kálvini reformációnak volt igen nagy hatása, amely a politikailag és hitbelileg túrhetetlenül önkénykedő uralkodóval szemben a keresztyén alattvalóik magatartását nem kizárólag az alázatos, maga-megadó passzivitásban jelölt meg, mint Luther és követői — hanem bizonyos mértékig már maga Calvin is, de kivált az utána következő theologus- és jogásznemzedék bibliai és a Bibliával összhangba hozott természetjogi alapon azt tanította, hogy olyan esetekben, amikor ezt az alkotmány maga is lehetővé teszi, a népnek, rendéi vezetése alatt, joga és kötelessége fegyvert fogni zsarnokai ellen. (Tudjuk egyébként, hogy a monarchomachia és a tyranicidium tanát úgy a reformáció előtt, mint utána római

katholikus teológusok is tanították.) Ennek a tannak különösen Hollandia és Anglia politikai sorsának alakulására igen nagy befolyása lett s közvetve a modern alkotmányos politikai rendszerek kiformalódásában is része volt.

Ha az egyházi és állami politikára tett hatások után mélyebbre is nézünk a reformáció eredményeinek vizsgálatánál, akkor legelsősorban is azt kell megállapítanunk, hogy alaptanai: a hit általi megigazulás, a mindenható kegyelem (predestináció), a Szentírás egyedüli hitszabályozó volta jelentékenyen elmélyítették az európai emberiség lelki életét, személyesebbé és szellemibbé tették a keresztyén vallásosságot, finomabbá és élesebbé az emberi önmegfigyelést. A reformáció szellemi alapvetése nélkül nem képzelhető a 18—19- századi csodálatos filozófiai lendület, sem a Kant, sem a Hegel irányában és nem képzelhető általában a modern lelki élet kialakulása sem a maga legnemesebb értékével, a szellem autonómiájával, az egyéniség páratlan becsének alapvető meggyőződésével. Itt csak azt kell mindig szem előtt tartanunk, hogy a reformációnak a szellemi élet terén véghezvitt nagy felszabadító munkája nem a szellem korlátlan autonómiájának, az egyén kizárólagos benső öntörvényadásának hirdetésében, hanem abban állott, hogy az emberi szellemet némely elviselhetetlennek érzett vallási tekintélyektől felszabadította, de az egyetlen örök és felülmúlhatatlan tekintélyhez, az élő Isten igéjéhez annál erősebben hozzákötötte. Tehát autonómiát csak annyiban hozott, amennyiben a heteronómiát emelte minden emberi tényezőtől megközelíthetetlen,transcendens magasságba. Ennek a heteronómiának a modern világnézeti fejlődés által való elvetése már nem a reformáció következményeként, hanem nagyon is a reformáció ellenére következett be, a humanizmusban felújhódó s később a felvilágosodás nagy áramlatává táguló antik filozófiai hatások alatt, meg az új természet-

tudományból nyert indításokra, amelyek ugyancsak a felvilágosodás bő medrébe szakadtak bele.

Az autonómiának és a heteronómiának ugyanez a viszonya állapítható meg a reformációnak az erkölcsi felfogásra és életre tett hatásában is. A szerzetesi élet-eszmény elvetésével megszüntette a magasabb és alsóbb rangú keresztyén erkölcsiség közötti különbségtételt és minden, az Isten törvényével megegyező emberi hivatásnak és foglalkozásnak egyforma erkölcsi önértéket tulajdonított. De ezt az önértéket nem az emberi ész és lelkiismeret autonóm belső törvényhozása állapítja meg, hanem az Isten akaratának az illető hivatási és foglalkozási körben való föltétlen engedelmesség. Ezt az engedelmességet a reformáció egyházai, kivált a határozottan kálvini szelleműek, nagyon szigorú erkölcsfegyelem gyakorlásával munkálták, úgy hogy az első alakulások zűrzavaraiból kiemelkedő s egy-két nemzedék után megszilárduló protestáns egyházak népének erkölcsi színvonala a reformáció előttihez képest átlag véve Európaszerte jelentős emelkedést mutat és ez a színvonalkülönbség később is emberöltőkön át megmarad katolikus és protestáns népközösségek között.

De hamar kialakult és szintén sokáig megmaradt ez a színvonalkülönbség a tudás és a művelődés tekintetében is. Az iskolázás erőteljesebb fejlődése ugyan már a középkor végefelé megindult — főleg a városi polgárság növekvő műveltségvágya következtében — de a kötelező elemi népoktatás gondolatának Luther az első fölvetője. Ezt az eszményt ugyan a protestáns egyházaknak és államoknak távolról sem sikerült mindjárt a reformáció századában megvalósítaniuk, de az bizonyos, hogy néhány emberöltő múlva a protestáns országok iskolázása magasan fölébe emelkedett a katolikus országokbelinek. Ennek már abból az egy okból is természetesen kellett így történnie, mert hiszen a protestantizmus minden ága és árnyalata kizárólag az önállóan olvasott és tanul-

mányozott Szentírást teszi a vallási megismerés s ezzel együtt a megigazulásra alkalmassá tévő hitbeli élmény alapjává, ehhez pedig legalább olvasni tudás és valamennyire fejlett és művelt értelem is kell. Tehát a protestantizmusnak létérdeke volt az iskolázás fejlesztése úgy alsóbb, mint (megfelelő szellemi vezetők kiképzésére) magasabb és legmagasabb fokokon. Ez utóbbiak végcélja a reformáció korában is még mindig a theologiai műveltség elsajátítása marad s az erős theologiai megkööttség általában a tudományos oktatásnak és munkának minden ágában és fokán ott szerepelt, bár viszont az az embereszmény pedig, amelyet a protestáns iskolai oktatás és nevelés maga elé tűzött, korántsem volt csak a theológiából, annál kevésbé csak a Bibliából merítve, hanem lényegileg a humanista-klasszikus emberideál volt, evangéliumi vonásokkal felruházva. Az egyetemen és ezeken kívül mívelt protestáns tudományosság elsősorban bibliai, dogmatikai és egyháztörténelmi téren alkotott maradandó, részben úttörő műveket. Maga a reformáció még egyáltalán nem állott ugyan az ú. n. „szabad kutatás“ álláspontján, ezt kizárta a sokszor igen is külsőlegesen értelmezett Istenigének abszolút tekintélye előtt való meghajlása. De viszont éppen annál fogva, hogy a tudományos kutatás elé is legfőbb célul Isten igéjének mind mélyebb és teljesebb, minden emberi tekintélytől elvileg a lehető legfüggetlenebb megismerését tűzte ki, mégis csak hatalmas új lendületet adott a kutatásnak, amely lassanként nemcsak a theológiában, de egyéb tudományos munkában is szabaddá kezdte tenni a levegőt, habár a tudományos szabadság mai értelmének és programjának megfogalmazása megint nem a reformációból, hanem a felvilágosodásból ered. Az magától értődő, hogy nemcsak a tudományos, de méginkább a népszerű irodalom mily óriásit fejlődött mindenfelé néhány évtized alatt a könyvnyomtatást hatalmasan kiaknázó reformáció felléptével s hogy ennek

következtében, különösen pedig a bibliafordítások hatása alatt mekkorát fejlődött a reformációt többé-kevésbé befogadott európai népek nyelvének irodalmisága is. A vallásos költészetnek, elsősorban az énekirodalomnak a bibliai részben a középkori gondolat-, kép- és formakincs felhasználásával, de új teremtő ihletéssel igazi gyöngyeit termelte ki a reformáció. Ezekhez megfelelő zenét is teremtett, amelyben a hívő áhítat és a szent szenvedély addig nem ismert mélységei és erői nyilatkoznak meg, előkészítve a Bach egyedülálló művészetét. Egészen természetes, hogy a reformáció hatása a zenének, mint legspirituálisabb művészetnek terén a legmélyebb; a képzőművészetekben már lényegénél fogva nem hathatott akkora inspiráló erővel, de a német és hollandi arckép- és genrefestészetet mégis kimutathatóan a lelkiesség magasabb fokával és új minőségével termékenyítette meg.

Társadalmi és gazdasági hatásai a reformációnak szintén az általa tetemtett új lelkiesség tükrözetői. A reformátorok társadalompolitikai elvei teljességgel konzervatívak voltak és a szociális forradalommal való szövetkezésre egyikük sem volt kapható. Azonban az is kétségtelen, hogy a vallási téren önállóságra, egyedül Istennek engedelmességre nevelt protestáns ember a szabadság új erőérzetével vette hovatovább fontolóra társadalmi helyzetét is és egyre kevésbé volt hajlandó bírálat nélkül belenyugodni annak a középkorból átöröklődött patriarkális rendjébe. Ezért a 18—19- századi nagy társadalmi átalakulásokhoz a reformáció is szolgáltatott bizonyos szellemi kovászt, annál inkább, mert különösen a kálvini típusban a legegyszerűbb ember is, hogyha hitével és erkölcsiségével bizonyágtévő módon kitűnt, cselekvőleg bevonatott az egyház életébe, a szeretetszolgálat, a fegyelmezés és — kivált, ahol nem államegyház volt — az autonóm egyházkormányzás munkájába. Ez rendkívül növelte a protestáns ember

ezen a kérdésen soká fennakadni s az egészen másban fogja keresni a reformáció történeti s egyszersmind történetfölötti értékét: abban, hogy az Isten kezétől előírt és örök bibliai eszmény előtt térdrekenyszerítette és önmaga gyökeres revideálására szorította az egész nyugati keresztyén egyházat, tehát annak a pápától elszakadt és el nem szakadt részét egyformán. Hogy aztán ezt az önrevíziót a két rész egészen másként hajtotta végre, az bizonyos. De ebből a legmagasabb szempontból tekintve a római katholicizmusnak az ellenreformációban végrehajtott hatalmas önrevíziója: tanbeli továbbkristályosodása, erkölcsi megtisztulása, intézményes reformjai és kulturális megújhodása sem egyéb, mint a reformáció egyik legnagyobb eredménye — mint ahogyan viszont ennek a tridenti zsinat utáni bensőleg megreformált katholicizmusnak a protestantizmussal szemben századok óta ritmusosan meg-megújuló föllépései sem egyebek ugyanebből a legmagasabb szempontból tekintve, mint folyton ismétlődő halálosan komoly intelmek a reformáció örökösei, egyházak, népek és egyének számára a reformáció nagy revízióinak szakadatlan újrakezdésére saját magukon.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Anabaptizmus 26, 46, 55—58, 62, 64
 Anglikánizmus 51
 Angol reformáció 48
 Antitrinitárizmus 57, 58, 60, 62, 66
 Augsburgi (ágostai) hitvallás 28, va'lásbéke 29, 54
 Ausztria reformációja 55
 Balti tartományok 58
 Bethlen Gábor 60, 66
 Bécsi béke 59
 Böhme Jakob 68
 Bölcs Frigyes 19
 Brandenburg 54
 Bucer 50
 Búcsú 10, németországi 18
 Calvin kezdetei 37, Institutiója 38, genfi fellépése 39, egyházfegyelme 40, száműzetése, győzelme 41, úrvacsorata 43
 Colonna Vittoria 61
 Common Prayer, Book of — 51
 Cranmer 50
 Cseh-morva atyafiak 11, 56, 57, — reformáció 56
 Dávid Ferenc 67
 Eduárd, VI, angol király 50
 Erasmus 12, 26, 33
 Erdélyi valláspolitikai 59
 Erzsébet angol királynő 51
 Farel 37, 38
 Finnek 31—32
 Francia reformáció 44
 Franck Sebestyén 68
 Fülöp hesseni tartománygróf 34
 Genf reformációja 36
 Giordano Bruno 68
 Hamilton Patrik 47
 Heidelbergi Káté 43
 Henrik, VIII, angol király 49
 Horvátok 56
 Humanizmus 12, 63, 66
 Huszitizmus 11, 56
 írek 52
 Itália 61
 János Zsigmond 58
 Kapitalizmus és pápaság 9, — és kálvinizmus 77
 Kálvinizmus jelleme 42, politikája 71, társadalomtana és gazdasági elvei 76
 Károly császár, V, 23, 27
 Kelemen, VII, pápa 49
 Knox 47
 Laski 57
 Lengyel-litván reformáció 57
 Leó, X, pápa 19
 Lukaris Cyrill 60
 Luther fejlődése 15, tétélei 18, tanításai 19, házassága 21, Wormsban és Wartburgban 22—23, leszámolásai 26, halála 28
 Lutheránizmus elterjedése, jelleme 30, 71, 73, 75—76
 Magyar reformáció 58
 Marburgi colloquium 35

- Mária angol királynő 51
Melanchthon 27, 29—30
Móric szász választó 29
Németalföldi reformáció 45
Oláhok reformációja 60
Parasztláadás 26
Pfalz 43, 54
Poroszország 58
Protestáció 26
Puritánizmus, angol 53
Reformzsinatok 13
Savonarola 11
Schwenkfeldiánusok 68
Servet 41, 67
Skandináv reformáció 31
Skócia reformációja 46
Sozzini Faustus 67
- Spanyolország 61
Speyeri birodalmi gyűlések 26
Stuart Mária 47
Szektatípus 69
Szlovének 56
Szombatosság 67
Territoriális vallásrendszer 30
Tetzel 18
Tridenti zsinat 28, 78
Türelmesség, vallási 70
Unitarizmus 60
Utraquismus 56
Űrvacsora-tanvita 35, 43, 50
Waldensek 11, 62
Wiciif 11, 48
Zwingli 32, halála 35